

ДЕНІС ЛУКІЯНОВИЧ.

ВІД КРИВДИ.

НАКЛАДОМ

УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ

зареєстрованої спілки з обмеженою порукою у Львові.

1904.

3 друкарні Наукового Товариства імені Шевченка
під заходом К. Беднарського.

Пим, ижо в. далеку пішли до-
рогу, ижо тужасатъ за русъкото зе-
млѧю

и присѣванию.

Пішли в дорогу.

Дорога далека, велика. Вихожали рано-пораненьку, на сьвітових зорях; темні луги соколом перелітали, широкі поля перепелком перебігали, бистрі ріки й озера лебедем перепливали.

В далекій стороні, в чужій чужениці мали на волі, по правді жити.

* * *

Ріжними дорогами ходжено. На одних виросли могили, на других терни, треті тільки сльозами, кровю напоєні.

* * *

Коло шиї аркан веть ся і по ногах лан-цих беть ся... Тяжка дорога на Чорнім шляху, а на Муравськім шляху три недолі: що одно

безвідде, що друге безхлібє, третє буйний вітер
в полі повіває — з ніг зваляє.

* * *

„Село підняло ся, розрослось, розкоренилося. Весело кидались у вічі серед широкого степу квітучі огороди з вишневими садочками...

„Пронесла ся, як грім грінув, чутка: попались у неволю! Війт по селу бігає, загадує на завтра до церкви збиратись.

„Одправили молебень. Тоді старенький панок, що приїхав із генералом, давай селянам вичитувати: за які й за які послуги „пожалували“ їх генералові пану Польському — та хто з них записаний в козачий „комп’ют“, а хто в генеральський „реестр“...

„Деякі горячіші позабирали торби на плечі, тай потягли шукати вільної сторони...

* * *

Ой з-за хмари, зза Лиману вітер повіває; кругом Січі Запорожця Москаль облягає. Ой пішов же Москаль по куренях та став ружжя одбирати, а московські пани генерали пішли церкву грабувати...

А вже ж хлопці, добрі молодці тягу дали, поневоленій землі рідній пятами накивали... Що-ж мають робити? треба буде Запорожцям хоч під Турком жити.

* * *

Чия сила — того право.

А деж правда ? Ой, вжеж бо тую правду зганяють зо съвіта. Перед мужиком її ховають. Нема вже тої правди тутки, хиба у царя, у цариці та в далекій столиці. І до царя не допускають, ті що правду заховали.

Далеко-ж та далеко до столиці пішо ходити, божої правди шукати. Не шукати — здобувати.

* * *

Ой земле ляцька і московська і віро-бі-сурманська, ти розлуко українська !

Ой землі, землі та справдіж проклятії !..

Услиши, Господи, у просьбах, у мольбах : люду христіянському дай жити на съваторуськім берегу, де ясні зорі, де тихі води, де праведне сонце съвітить. Од нині до віка !...

I.

Стара хата Козакова стоїть на краю Ко-
нююхова, на Селищу, а Селище вибігає на кру-
ту скалу, прикриту буртами. На краю буртів,
над спадиною лежить могила як велика під-
кова загублена в татарськім поході, а в долі,
під білою скелею річка Тайна котить філі до
Збруча.

Хоч і стара хата, та чепурна: знать дбай-
ливі за неї старають ся, а перед вікнами росте
калина, купчаки й геронія, бо в хаті живе
дівчина, що доглядає зіля. Ся дівчина стоїть
тепер конець города, на викопі, з милим роз-
мовляє, бо нині неділя.

Ціле Селище купаеть ся в яснім, соняш-
нім сьвітлі під синім небом, а з нив і з поля
несеть ся запах цвітучого збіжа. Чути повну,
творчу силу природи в паленіючих овочах,
у цвітах повних меду, в колосю, що вже си-
плеть ся.

Іванова хата побілена всьміхає ся віконцями і ціла ходить на радощах, бо Іван мильх гостий витає: прийшов до нього родич його Задорожний з Вільхівців тай любу ведуть розмову, почастувавши ся щиро вбогими статками господаревої комори.

В хаті говорили неголосно, а господиня все чогось вертить ся, часто вікном визирає, наче іншого гостя жде. Коли так скрипнули ворота і попри кузню підійшов чужий хтось, але зараз таки вернув ся і пішов по буртах.

Був то Семен Многодутній. Його немилі очі гляділи так непевно, що сорока, хоч підскакувала весело по стрісі, кричала й віщувала Іванисі гостий, замахала нараз хвостом, затріпала крильцями тай перелетіла конець огорода, на стару, розлогу лицу.

Ся липа, то найстарший приятель козачого роду. Садив її прадід іще того часу, як замісь Конюхова було на конюхівськім горбі декілька хаток. Яблонські сиділи ще тоді в Болотиць, але панська рука далеко сягає: там, де її не видко. Піддані тікали від неї як мога дальше, посували ся в лісі Медобори. Хто не був безпечний у Вільшанцях, утікав до Бірок, а то і на Конюхівський горб облитий річкою. З роками виростали серед зеленої толоки рівні хатки одна наперед другої, а всі обложені городами й садками. Вже з них село правдиве, а ряд нових осель усе ще підповзує змисю під Селище, але за ними йшов сум і смуток лягаючи на ниви, на Запуст, на Богот.

Росло збіже як перше, висипало ся в колос і золотом лисніли лани, але на межі, раз на сїй, раз на другій вихиляло ся бліде лице

мужицької кривди тай кидало острах — і вже не чути жайворонкової пісні над полями.

І по лісі пішов сум: одно дерево вяне, друге чахне, а не ростуть веселò. То знов чути якісь плачі, хтось заводить у лісі і по лугах. А тут у ясну, місячну ніч несло ся понад Бірки якесь страхітє і полинуло понад Селище і понад Богот через край.

Ой пішли з весною майстри на Богот, пішло їх дванацять. Ще гай не шумів, як вони пішли, а ще зазуля не кувала, як уже дуби столітні, як явори зелені буйне верхівя на землю поклали, не так поклали, як їм відрубали.

То не крига по Збручи йшла, то топори на Болоті лунали. То не дикі гуси летіли, не лотоки шуміли, то деревина звертала ся, на землю лягала.

Як же її в село завезли, то обвели панови тесаним тином цілій фільварок і тесані ворота густо гвіздками набивані поставили, і будинків на цілій фільварок вимостили і змурували білу палату на горбочку. То пан продав тамті села, перейшов у Бірки, а сина ожененого посадив у Конюхові.

Тоді вже Конюхівці поникли до решти (збільшено їх повинності), тоді Іванів батько, Максим, дав уже зовсім закріпостити ся, а визначено йому землі ледви чи її третину з того, що досі посідали „вольні кметі“ Козаки.

Цілих шість днів у тижні голюкали на робітників атамани та посіпаки, що божий день свистіла над спинами нагайка, а неволені люди гляділи, коли сонце полудень покаже, з польдня дожидали, коли воно сяде.

І Максим за свій город, що мав коло хати, повинен був на поклик іти до роботи. Але що вже за хозяїн із нього, який ратай! Не хо- зяйлива у нього вдача! Так цівку йому дай перекинути через плечі, то він піде темними борами звірими шукати. В тім він зре, в то йому грай, але не на панщину ходити. Якимось дивом знов він ковальство, а пан, хоч і мав коваля, та сей плохо кував конї, яких цілій табун водив ся у пана. Нераз перепадало Максимови забігати у двірську кузню та помагати в роботі.

Одного дня забрав ся він у ліс, зрубав дванацять рівних дубів тай зіпняв із них кузню край свого дворища на майдані. Тут почав бити клевцем по ковалі, гартувати зелізо, гнути підкови. Не робив роботи щиро, от аби збути ся панщини. А крізь віконце все виглядає на зелене ниве, на розлогі долини, на сі ліси туманом повиті, все слухає гамору й шуму буйного верхів'я на горах, а далі кине молот тай іде гуляти на волі.

При нім і Іван, скоро тільки вбрал ся в парубоцьку силу, підняв молот рукою та став кувати, а кував за себе й за батька.

Але з Івана також харциза! Тут диви: робить аж зо шкіри вискачує, а тут і не візьме молота до рук. Або звіяв ся кудись, або хоч і дома, то шняпає понад річку та по буртах та байдигує. А там знов як наляже на роботу, то бе молотом, наче зелізо його ворог, виварює з себе воду, наче на завтра не по-потребує вже сили — а тоді від тої роботи, від стуку-гуку трохи не розлетяться стіни, від огню на пальовиску мало вугля не згорить.

За кільки років Іванової панщини прийшла воля. Старий Максим був уже на могилі: помер крепаком не діждавши ся съятої волі. За те Іван „женив“ її.

Треба було звикати на те, що робить ся для себе. Тяжко було вірити. Панови тяжше було нагнути ся до нових порядків, а навчив ся і він за роботу платити.

Іван довго ще свободії давав волю, нераз цілими тижнями не ятровив ся углик на пальовиску, ковало бовваніло німе і не дзенькнуло своїм чистим тоном, клевець у куті рум на-тягав, а Іван — гуляв із рушницею по лісах.

Та не гуляти-ж йому все, жите бере свое. Плати дачку, по хохайству ходи, съому і тому лад дай, а на все треба. Не съмієш уже йти до двора тай чогось зажадати, а ще якось у рік два потім, як воля вийшла, остро заборонили носити зброю. Щоб лояльні мужики не зробили бунту, почали відбирати рушниці, стали шниряти по хатах, по кутах і треба було ховати ся із своїм добром. А ти, Іване, ховай ся, не ховай ся: всі знали, що Максимова славна пушка тепер у сина. Ой, плакав же за нею Іван, як за найбільшими скарбами. Він чув, що враз із рушницею беруть кавалок його душі, чув що відходить від нього й не вернеться ніколи щось дорогое та міле.

Батькова пушка, кілько разів глянув на неї, нагадувала йому, що він вольний чоловік, що можна йому піти між мовчазливих, зелених приятелів тай забути, чи є на съвіті яка кузня, чи треба які податки платити, чи треба на рілю гній возити. А тепер не съмієш думкою підлітати тай перелетіти понад тин.

Ходив Іван по Боготі тай губив безладні мисли... Посумував іще в хаті, але не дали люди попадати в тугу: приходили з радою тай кликали до кузні. Робота сама не дає журбі журити ся, а ще як взьмуть приповідати, то добрим словом, то насьміхами гоїти рану — якось Іван поволи став звикати до давного життя.

Не до давного, бо давне лиш згадувати можна. Згадував Іван батька, а мами не згадував, бо їй не тямив її. Від нея навчив ся любити дерева, простір та свободу, а до людий, до односільчан не втиркати ся більше, ніж мусів. Довкола свого дворища мали свободу. Тут могила, перед могилою бурти, тут вільні поля над Митницею, тут беріг, річки тай лани, що бігли під Медобори, а на захід сонця майдан.

Але диви, щораз менше того зеленого кілми на майдані між їх двором і селом. Поволи лягають хати з брудними обістями docka, з гноївками та немазаними хлівами, тут знов поорав плуг чорні скиби і замаяли цвітісти огороди. Над Митницею, на вигоні також посіялись хатки, і вже до Козаків, до їх дворища підеувають ся з усіх боків сусіди.

Добре було Максимовій бурлакувати, але Іван мусить робити на гріш. Батько купив хиба горілки, соли та пороху, але і то не за гроші, лише міняв за звірину то за шкіри, а Іван купує не одно тай за все платить кругленькими грішми і за один рік платить більше податків, ніж Максим за ціле жите платив їх. Такий час настав, що за гроші всього дістанеш і що треба мати гроші.

Земля годувала мужика, земля його вбирає. Через те він рабом землі. І мужицький ремесник є рабом землі. Він служить рільникови, а сей служить землі. Земля дарує мужикови значення, пошану у людей.

Іван, від коли не мав батьківської пушки, від коли не гуляв — зрозумів се. А зрозумівши, забажав посісти землю і мати сії права, яких без неї не має чоловік. Коли почув у своїм серцю се бажання, сю жадобу землі — зрадів, бо знайшов те, що забрали у нього жандарми і війт, відбираючи рушницю. І сцілив свою розбиту душу, надіяв ся знайти супокій.

Перше всеого приняв ся до ладу привести свою пустку. Дворище козацьке було занедбане — він підвів тин, ворота почепив. Обчімхав батьківську деревину, насадив съвіжої. Город добре справив і засіяв та обсадив та з битем сердя вижидав плодів, бо хотів бачити овочів своїх трудів.

Тепер на Івана інакше споглядають і він замісь на слободу, заходив у село тай ходив улицями, хоч до парубків ані до дівчат не своїв ся. З парубками товаришувати він уже за старий, дівчат не бачив на Селищі, сам робив жіноцьку роботу у себе в хаті, і тому не брав жіноцтва в рахубу.

Він був важкою особою для села, став чимось необхідним. Був у тамтім куті ковалем, але не під пару Іванови, тому до Івана забігають та просять, щоб робив. А преці ті самі люди поза кузнею не мають його за люди. Що устрій громадський полягає на родині, се невідмінно і практично пізнає один тілько мужик на селі. Іван не мав жінки і через те як би не був членом громади, всій йому тýкали, не

міг він піти межи господарів та рота отворити. Не послухають його, ані говорити не дадуть. Його право — в кузни.

Се бачив Іван. Помітив також, що ніколи було страву собі варити, одежду латати, за худібкою ходити, бо треба було робити коло хліба і продати його за гроші, або молотком гроші заробляти. Тай сі, що роботу давали в кузни, стали намовляти, прибалакувати, що Іванови треба газдині.

Одружив ся Іван. Узяв першу з краю, а й ся держала три хатні угли, Іван лише четвертий. І ся робила свою роботу в хаті, і ся родила йому дітей — а Іван був газда. Так як усі газди мастив волосє смальцем, ходив до церкви і до коршми. Його ноги, що за молоду перебігали поля й спинали ся по горbach — задеревіли, його постать, ся гнутика стать харциза Івана, одубіла: Іван газда ходив поволи, волочив ногами і поволи говорив.

Втягнув ся Іван до нового життя. Пішли у нього звичайні хояжські турботи, невгодини. Але як той орел, коли вийшов на могилу, як став на крайочку Королівщини і бистрим оком окинув далекий овид, розлогі поля, темні бори, високі горби, почував у серцю тугу. Земля і жінка й діти не радували його тоді. Кинув би їх. Кинув би, а сам летів би шукати і здоганяти. Що? Сам не знав.

Землі не бажав. Не мав її багато, але посідане її не заспокоїло би його туги, що гнула його до землі.

По ланах укритих збіжем як туча перейшла, зігнуті стебла поволи, з трудом здіймали колосє против сонця, в гору, а зломані безнадійно всихали, вяли. Над миром хреще-

ним, по головах мужицьких ішла буря, довга, протяжна суховія тягла, все клала, двигнути ся не дала. Цілій час чув Іван, що він стебло побіч інших на полю, а понад ними бура іде. Така шалена буря, що все ломить, а сама котить ся, котить без узину, а ясного обрія не видати серед тьми. Чув гук, ніс ся шум гиля, лунав лоскіт ломаних дерев. Розгуляли ся води, гнула ся земля. І серед тої навали затратив Іван почутє одиночного болю, чув лише кривду загалу, чув як елементарною силою ішов над ними всіми тягар, що торощив усе, а сьвіт-сонце забарвилось сходити.

Не в однім Конюхові, не лиш у Вільхівцях, але на цілій Русі вгинала ся земля від кривди, потекли ріки кріаві, ріки сліз, лягла тьма по сам край; але Яблонські одні між першими „завели лад за сервітути“. Високий Богот склонив своє горде чоло, девять днів і девять ночей були тьмою повиті буйні верхи, як підпали під дужу руку пана Яблонського. Носив ся жалібний гамір по Поділю, зірвали ся розпучні протести, пішли жалоби й скарги, залунали відгуки бійки, понесли ся стогнання. А на кінець і тут і всюди припали ліси й пасовиска сильнійшим і ніч розпуки прикрила тьмою широке поле битви.

Скінчилася баталія. Сонце сходило над заплаканим Боготом, а сідаючи ломало проміри в гружівнах розлогих кватир та кріавовою луною нагадувалась драма збути серед буденого життя, в якім трудящі руки не перестали подавати докола поживу і богацтва. Тиха могила край села не розкрилася, щоб принятий закрити кости борців, бо тепер убивають душу, або дають жебрацьку палицю в руки не

вбиваючи тіла, але вона дрожала як по всіх важких погромах на руській землі. А похилений мужик далі орав рілю та сіяв у скибу зерно.

Сіяв Іван. Але рабунок сервітутів завдав таку рану його душі, так заколотив його думки, що літами не міг ізцілити ся.

І тепер ішла про те бесіда. Задорожний вірно стояв при Дмитрі Галюті, що боров ся за Кадильну в Вільхівцях і Василь руйнував себе неменше як Дмитро. „Най трачу все, — казав — але най бачу, де правда“. А що процес тягнув ся стілько вже років, він скріпляв лише свою віру, що ся правда не проганана ще за далекі моря, кине ще сяєво над мужицькими головами, заграє веселкою на хлопських нивах і зрадує похилених наємників на батьківській землі. „За такий гатунок“, для сеї радісної, очіданої доби, все посьвячував: мав кериню із жінкою, „завдавав у банок“ своє поле, „си-ротив діти“, робив довги. До Івана прийшов нині просити, щоб приїхав на четвер до Болотища тай дав за нього поруку в банку, бо всі вільхівчанські приятелі ручили ся один за одного і вже тепер Жиди не приймають їхньої поруки. А гроший треба: адвокат притягав Дмитра до злагоди, щоб купив для громади цілу Кадильну за одинацять сот без двაцяти. Хочуть відкупити правду за сії гроші, та ніхто їм не продаст її, ніхто свого права не купує, як воно чесне. Але треба сих гроший підсипати свому адвокатови, щоб скорше процес ішов.

Іван згодив ся.

— А Кватири ви вже подарували і нема такого, щоби впімнув ся за громаду?

— Нема, чуєте, тай не буде, ми вже хрест поклали. Нема в нас такого як ваш Галюта тай де вже тепер зачинати, як уже мохом поросло!

— А ви?

— Я ні.

— А чому?

— Багато говорити; виж мене знаєте і без того.

— Та власне, коли бачу, що наша справа йде в гору, то міркую, що й ви моглиб починати.

— Я не зачну, бо в мене зломане щось у середині, а як що зачинає ся, то я мушу невірити в добрий конець. Тут буцім кажу, що йде до доброго і за добрым буду побиватись, а якийсь тихий голос наповідає мені, що не треба сього.

Іван сам налякав ся, що висказав свою найглибшу, душевну тайну. На слабу хвилю трафив Задорожний і чарка горілки з перцюю.

— То бідний з тебе чоловік! — покивав головою Василь і випили знов по чарці, не закусуючи, а Іванові темні сумніви виповали з його душі і попередний високий настрій притмилися.

В таку хвилю підійшов Многодітний у друге, вступив у хату і зараз на неї впала тінь, а важкі думки аж тепер прихилили голови до долу. При нім не було бесіди про громадські справи, бо се панський лизун та ще й з осібна в незгоді та гніві з Іваном. Тим то й з дива не сходив господар, чого навідується ся такий гість, за чим його воріг переступив пороги. Але почав щось кмітувати, коли поба-

чив, як стара коло гостя плеще. І той до неї також так говорив, наче наперед уже змовились. Саджає Іваниха гостя за стіл, не дожидаючи, що газда скаже, сама до нього перепишає, а Многодітний, хоч такий богач, поцілував її в руку відбираючи від неї чарку.

А там уже й розказав, із яким він ділом. Справляє панаходу на батьковім гробі, а відтак поминки, тай запрошує Івана доконче прийти на обхід.

Се ще більше здивувало Йvana і розсердило. Відмовив йому. Але Семенко був наприкений, а Задорожний недогадливий. Не знаючи, що зайдло колись між Іваном і Многодітним, у-раз із Іванихою намовляв Козака йти, бо так він і його відведе хоч у пів дороги. З пересердя вже й не відмовляв Іван, лише почав збирати ся, а що Семенко галив, зараз і вийшли.

Іваниха випровадила гостя до воріт та гукнула на дочку, лиш ся не відкликала ся. Глянула на викіп під липою, там не видко було нікого. І тоді всі разом зглянули ся на горб за рікою і побачили, як струнка дівчина підіймається ся в гору, а побіч неї йде никлий парубок. Мати пізнала дочку, Семен пізнав сина. Іван пізнав одно і друге та лиш відвернув ся.

— Ти панtrувала би ліпше дочки, небоже! — кинув він жінці запираючи ворота.

Вийшли всі три на бурти, пішли по мягкий мураві, і пристали біля могили мимохіть.

Докола них розкинув ся знаний їм усім краєвид, але серед такої погоди і съвітла, що мусли станути і повними грудьми віддихнути.

Під могилою в долі, під кручкою, простягся великий низень съмілим розмахом і біг аж під Медобори, вискачував на сугорби, що синявим, мріючим, обручем стискали ниве, ланий рілю, та широкими верхами замикали далекий простір і цілій овид. Тільки на південь лишила ся між конюхівським горбом та Медоборами широка брама і нею висував ся з обіймів ровень та западав ся над річкою моклавинами, а далі розкинув ся простертим пасовищком, „Кватирами“ і примерклою смугою, ледве мріючою зливав ся далеко з крайнебом. Від ясної вічнозеленої травки на гружавині до толоки, від левад до ярого збіжа, від спілого стебла до темних зворів лісових у щедрому блиску сонячного проміння переходили всі відтінки зеленої, срібляної і золотової краски і за ледве чутним подихом вітру пересувались, мішали ся. Лиш із півночи-заходу відірваний від гнізда Запуст простягнув ся під саме Селище хребтом і задержав ся нагло шпилем авітрілої скали, Козорогом. Гори здіймали ся велично, горб за горбом, висхій за низшим, кождий сіяючий, освітлений на покотах, а за ним померклив, темний провал. Над усімиж царює Богот, що стріляє в гору гордим шпилем та дрімає в облаках.

Сонце звернуло недавно з полудня і в його съвітлі купала ся панорама, а над травою й збіжем філювало ся мерехтінem розігріте повітре. З Кватирів долітав крекіт жаб, голосне кумкане-рахкане, на пастивнику та серед збіжа сюрчали коники, бзикали комахи, над полями побіч Запусту збивали ся в гору птиці та велихоровий щебет, а все довкола горіло яркими

красками, пашіло силою, щирим, незмученим житем.

Тай чоловікови так і хотілось кликнути з повної груди, чуючи жите і силу в собі. Глянули хлібороби на пишні лани, що невисипущим їх трудом, гіркою працею сіяні родили збіже тай не думали, що град може впасти. Їх праця, їх надія досягає, піде в обороги. А за тими полями Богот. Був він божий, мужики рукали дерево під його стопами та на Запустії, а тепер він панський і Кватири панові. Чия сила, того право.

Таку думку думав Іван, а Василь відчув її тай оба враз, не змовляючись, обернули зір позад себе, на село. На другім кінці, за річкою стояла на горбі біла палата і могла з горба скотити ся, придавити, столочити єї вбогі хатки хлопські, що попритулювались під горбочком. А зза білих стін палати, від пустого поля визирали чотири всехлі, голі та зчорнілі тополі, наче зуби голодного вовка, що хоче проковтнути кого. Гляділи туди оба приятелі і наче ждали, що ось ізза палати скочить якась потвора, кине ся на село. Від сеї думки сплило ясне съвітло і веселість. Почув ся нагло глухий грім, над левадою переповзла тінь хмари, у Івана і Василя прошиб біль серце, тільки Многодітний стояв незворушений. Задля нього пристали, але він уже набив люльку, закурив, склав капшук із тютюном і рушив ся.

Подали ся за ним. Переїшли кладку і стали бічними сутками перетинати леваду, відтак беріг ланів, щоб підійти під Богот.

Ішли мовчки, бо не складала ся гутірка, аж коли вступили в ліс, коли зелені граби потрясили буйними верхами, тоді й журя їх

опала, стало ім лекше та звеселили ся розмовою:

На південнім спаді Богота було видно капличку, як ледве видним причілком із хрестом виступала з камяної скелі. Іван розказав Василеви, що її змурували працідів козачого роду, зайшлого знад Дніпра. Понизше стояли їх борти і добре було козакам жити на лісовій поляні. Аж раз вернувшись ся з Ярмулинців із ярмарку, застали всі борти на землі, а пчоли порозлітали ся по лісі. Знали, що се справа панських бортняків: сї били ся і з селянами і воювали з громадою; але хоч знали, мусіли козаки йти на Селище і там як вольні кметі взяли займанщину. Її вже лише останки у Івана. Як прийшло до того, не потребував казати, а вернув іще загадкою в давнину, коли його предки жили на справжній волі. Про сї часи, про сю бувальщину переказують собі в їх роді, батько синови, дід онукам під старою липою, край города.

Як Іван сказав усе, тоді й Семенко, вважаючи, що його не займають бесідою, забажав розказати свою історію, звязану з повстанем 1863-го року.

Їх рід служив у Яблонських, через що покійного батька звали Федьом, а його Семенком. Придбав Федъ для свого роду ще друге ім'я: лейтенант, бо враз із борецьким паничем перекрадав повстанців через брід під Боготом та учив муштри двірських парубків. Без нього не міг борецький панич і кроку одного зробити. Але по свою смерть прийшов тут Федъ з Бірок. Старший Яблонський, конюхівський пан, не мішав ся до по повстання, лише під напором молодшого тримав у себе від-

діл повстанців. За те його донька доти повстанцям сприяла, доки не втекла з офіцером на той бік Збруча. Федь переправив їх через брід, але пан у погоні наткнувся на нього ще над Збручем тай застрілив вірного слугу. Там жому на памятку заткнули на високім скелястім березі білий хрест.

* * *

Уже той хрест почорнів.

Бідний Федь Многодітний! За життя ходив прибитий, загуканий, навіть не звали його Тодором, лише Федьом, а по смерти давить його висока тай важка скала. Не поховали його між односільчанами, ніхто не ляже біля нього. Немакалини ані травки на могилі, хиба один розхідник винайде собі вузку стежку проміж вистаюче, миршаве камінє.

Сумна могила крепака!

І тихо тут. Збруч ледачо котить хвилі, повільний він такий, як хлоп подільський, загуканий панами кольоністами та виссаний Жидами. То ворон закраче, то сороки деруться, хиба далеко на Боготі пташки співають, хиба з того боку надлетить та під скалою лягає тужна пісенька вартового, що сторожить броду.

Долі з водою зайдеш на ніч до Вільхівців, як випливе Збруч із вертепів і від Троянського викону вступить на рівне поле. Против води не пускайся з полуночі, бо не зайдеш у село. Хиба хто знає взяти туди на ліво, як сонце заходить, то може за ним зайти у Слобідку. Високий Богот заступив сю затишну

яругу і з Федьової високої могили не бачиш Конюхова.

А в Конюхові змінило ся чимало. Пан зараз таки за Федьом пішов землю істи — ляг біля дружини. Обидві дорогі істоти кинули його: одна пішла з костухою до раю, друга пішла з дурисьвітом раю шукати, а його лишили одного. Тоді він ляг у гробі.

А добро його посів брат. Після повстання змагав ся піти за кордон, бо там іще тлів повстанчий огник, але-ж і домів треба було вертати ся, лад дати. Брата не стало, а сестри бачили, що з Бірок може й не дістанеться їм нічого, коли далі так піде, коли Станіслав не вернеться. Отже вернувся, Бірки спродав, обділив сестри, взяв за жінкою придане, часть довгів сплатив і лишився при Конюхові.

Конюхівці ніби жили як перше, тільки прибуло в селі нових газдів чимало, бо що котрий парубок вислужить у війську, чи виходить кляси, зараз женить ся, відокремлює ся, ставить хату і вже він господар. Користаючи з дозволу ділити мушкицьку землю, забудували отак богато городів, що лежали при дорозі, а будували ся на таких малих клаптиках, що конем перескочив би. Навіть перепустили через городи дві нові перії і здовж попри них забудували ся. Тай де той майдан, що зеленів коло Селища та козацьку займанщину відділяв від Конюхова? Нема його: вже Іванів ґрунт обскочили хатки з городами з одного боку, а з другого пустили громадську дорогу мало не під самі бурти і здовж дороги поклали ся хатки. Тілько й памяти лишилося, що сючастину села звали ще майданом.

На сім майданії, але з краю під селом дарував город і хату поставив Федьовому синкови пан. І то не так синкови, як старій Федисі, але ся не довго жила і газдою зістав ся Семенко. То батько своїм жitem купив йому га-здівство, а пан може би й не квапив ся, колиб не мусів удову забезпечити. Сю ціну батьківської крові наче знаючи, Семенко впадав коло хазяйства і відразу став запопадливо дбати за те, щоб молодші пішли на бік, щоб він один удержаняв ся при ґрунті.

Яблонський собі-ж відмінив ся: з червоного революціонера став повітовим політиком. Управильняючи маєткові відносини мав нагоду і про народну справу холодно подумати. Носив він у душі політику історичної Польщі, тож дивно йому стало, що не побачив тотожності змагань і цілі своєї і ненависного табора. 67-ий рік, ся трубка до відвороту для польських політиків, застала його вже зміненим, а зміни доконали 63-ий і 64-ий рік, хоч зразу тогочасні події власне віддалили його були від станьчиків. Яблонський любив Русь, лише бажав проковтнути її, а 63-ий роздратував його, бо Русь не пішла під коменду тих демократів і реформаторів, що з реформами *pro domo* виступили аж тоді, коли не мали влади і сили виконати їх. У Конюхові-ж поважили ся хлопи чинно виступити против пана і тільки вчасна втеча „валечних гуфцуф“ відхилила пролив крові. На тім самім ганку, де укладало сядалеко йдучі пляни, де переснило ся стілько солодких мрій про золоту шляхетчину, стояли конюхівські мужики узброєні і витягнули з жіночої алькови хороброго офіцира. Відростовані коси не звернули ся против ворогів Польщі,

але против її оборонців! До болю пекуча злість обгортала Яблонського. Просто радістю було для нього тепер бачити, як ненависні дипломати потайно, хитро поборювали Русь, а ще більшою було самому до них прилучити ся. Так він кинув ся на повітову політику.

Ординація виборча до всіх репрезентативних тіл давала Полякам атута, а котрий повіт не належав до сих виїмків, де Русини мали якусь організацію, хоч будь який центр духового життя, там уже Поляки дуже йшли горою.

Станіслава Яблонського поважали сусіди за його жертви і втрати для повстання, знали, що він іздив трохи поза Австрію, пізнав трохи сьвіта, а мав у повіті якоєсь фамілії і кузинів — тому вибрали його маршалком повітовим, піддали ся його проводови.

В 73-ім році прийшло ся перший раз безпосередно обіслати раду державну і тоді Яблонський виступив кандидатом із курії сільських громад. Напротив нього виступив частковий дідич з під Болотища, съвітський Русин, що в 48-і роки не відограв виднійшої ролі у Львові, але був між основателями Руської Ради і заложив її філію в повіті. Там він мав свою посілість під місточком Болотищем тай розвинув сяку таку діяльність, що мала основні хиби інших патріотичних праць на Русі тої доби і разом із ними засьнітелась, а на всякий лад, поки існуvalа, то стояла на нім самім і слабла, кілько рази він виїхав із повіта... Здобув він тут і мандат; майже на переміну здобував то знов тратив у користь Яблонського. Так і в 73-ім р. побідив Яблонський.

Сі вибори, некорисні для Русинів, трохи вразили здавна болючу та вже пригоєну рану, незгоду двора і громади. Не забула ся вона. Двірок стояв на горбочку — на краю домінікальних ланів, гумно і сад і економію обливала річка Тайна і зразу вже не стало там місця на хлонську хату побіч двора.

Тай так уже лишило ся на все: між двором і селом була пропасть. Не відвернути ріки і сама вона не висохне; хто хоче дістати ся звідси там, мусить іти через міст, інакше не буде. І згоди між двором і громадою не буде, поки стойть на горбочку за рікою той двір.

При виборах не пішла громада з двором, хоч дехто, такий як Жид, як Семенко Много-дітний обзвивали ся за паном. Та їх загукали.

Через сю вражду, яка тоді мала нагоду знов показати ся на сьвітло денне, скутили ся громадяни, а допоміг їм до сего піп.

Його попередник, товариш руського провідника в повіті, мав презенту ще від покійного дідича. Він якось і мирив ся з панами. От після повстання служив дуже величну панаходу за Польщу. Казав виставити серед церкви чорний катафальк, усі сувічки засьвітили, у всій дзвони задзвонили, а по церкві носив ся ладан. Замісъ „вічна память“ запівали зібраї „Z dymem pożarów“ і перед виходом із церкви посипали ся на тацу гроші. Яблонський перший кинув десятку і менче вже ніхто не дав, а хто хотів іще ліпшим патріотом показатись, той кинув і дві. Лиш сиди в Конюхові та жий — коли ві! Сховав гроші в гаманчик, а сам ходить тай нарікає, що не віддергить тяжкої ляцької неволі. Правда, що

шляхта польська геть-геть піднесла голову, а віденське німецьке правлінє від разу покорило ся новому приятелеві і старого раба Русина від разу їй запродало; але він гадав, що ніколи інакше не може бути і не буде. До того ж бачив за Збручем руську шляхту, руське правительство, письменство, якого не знав, і православну віру, а не сказав правди, що хоче лежаного хліба.

Ще в 14-ім в. київський митрополит Петро своїм іменем розпочав сю першу карту чорної книги усіх паломників на північ, і від тоді паломництво не переводить ся. Ще на рік перед конюхівським попом пішли туди до матушки навіть съвітила галицькі, пішло і простих попів доволі, чи не піти-ж і йому?

Його наступник стояв зразу на боці, але опісля показав ся прихильником громади, хоч і не мав зразу нагоди, щоб узяти ся за діло. Та якось у сиропустну неділю над раном погоріла коршма, що як у кождім руськім селі так і тут стояла зараз побіч церкви, тай тому вдостоїла ся назви съвітої коршми.

Мошка в цілім селі зо щирої душі ненавиділи, бо з жебрака на їх очах та їх кривдою став богатирем тай став до людей зневажливим. Через те хто зачув, що сей дим і стовп огню, що червонить облаки, над коршмою гуляє, — радував ся. Та скоро мицала ся радість, страх здіймав кождого, хто нагадав за церкву... Аж уже на місці бачили, що минає небезпека, бо вітер шарить до річки і на Запуст, а Мошкова загорода вже й догарає...

З жидівського нещастя скористав піп і на проповіди змалював людям проречистими сло-

вами, яке горе висіло над громадою, яку велику шкоду могла була потерпіти, коли би був огонь обіймив церкву. Тож зажадав, щоб народ із вдачности для Бога за таку ласку на цілий час посту закинув горілку. Народ послухав. Окоман відбудував коршму через кілька днів, бо матеріял мав, приколотків не хибло, а Жид дав десятку за поспіх — та в обновленій коршмі було пусто, а хоч і були які, то не давали торгувати. Пачку тютюну взяв хто, пачку сірників, побалакають тай забирають ся. Звісно, що пили деякі, без того годі, але не пив ні один із тих, що поцілували хрест та євангелію.

По такій пробі міг уже панотець притягти до присяги і так завязало ся братство тверезости. Велике одушевлене вступило в громадян, розхопили вони пару соток книжочки „Грамота тверезости“, купував її кождий, чи зінав письмо, чи не зінав. Конюхів достроїв ся до могутньої пропаганди тверезости, яка в 75-і роки обхопила Русь із небувалою силою.

Івана Козака сей рух захопив цілого. Хозяйство, сім'я, робота в кузні, все те лишало в його душі прогалину, яка лиши тепер мала й заповнити ся. У всіх Конюхівців підніс ся настрій і хоч вели се ті самі банальні розмови при всяких сходинах, вони якось бальзамом коїли тугу дрімаючу в душі. В тих самих словах лунав якийсь інший звук, що звенів чудно, виступав з-за них блиск, що осяяв сіру буденщину. Ба, навіть лейтенант був між тою громадою, що зарікала ся горівки, а він же звісний приятель Мошка.

Іван Козак попав тоді на гурток однолітців і звеселяв свою душу милими розмовами.

Тоді прийшла пора на те, щоб прочитати газету та книжочку. Статями в Науці і в Руській Радії Наумовича так народ зацікавив ся, що нетерпливо ждали в селі почти, якою мали надійти газети, а Іван Козак нераз бив ногами півтора милі до Болотища, хоч на почту ходив громадський післанець. Іван ніс газету до старого „єреного“ Пилипа, а сей в неділю відчитував її від дошки до дошки зібраним під дзвінницею Конюхівцям, а між ними не хібло ніколи Наума Кичака, Грицька Восвідки, Михайла Гливки, Павла Юркевича і молоденького парубчака Петра Стасюка, що всі поважні розмови старших так втягав у себе, як п'ятьма съвітляне промінє.

Зимою було вже більше клопоту, бо треба було йти до пан-отця до кухні, поки не надумали та не стали сходитись у громадській канцелярії. Чим далі, все більше цікавилися слухачі тим, що де нового в съвіті, як люди живуть, і тоді Іван став намовляти, щоб і вони завязали у себе читальню, коли газета пише, що по інших селах скрізь їх позаводили.

Наче з душі їм узяв сю думку, бо дуже скоро на неї пристала громада, і одна лиш була справа: що скаже пан-отець? А пан-отець зрадів від таких замислів, але сказав, що читальня повинна стояти під покровом і в границях церковного братства. Людям усе одно було: хто там дивив ся, який покров і які граници, горнули ся до съвітла, бачили його в книжках, у тім друкованім слові, що з книжки читало ся і в тім піднесенім настрою, що на зборах зворушував їх душу. Дуже радо згодилися на братську читальню і широко горнули ся до неї.

За сим першим почином пішла й дальша праця: зробили зеип збіжа, щоб було чим ратувати ся на передновинку; Пилипів синок отримував для громади братську крамницю, а на кінці заложено громадську касу позичкову.

До цього руху горнули ся і парубки. Шіснадцятилітній Стасюк збратає ся з вільхівчанськими парубками, з Галютою Сеньком, Питулем та Гавриленком, запрошуєвав слобідчанських і завели собі то співи, то аматорські представлення, а по таких виставах молодь гуляла, старі ж забавляли ся розмовою та попивали чай без гараку.

Та се проминуло наче сон. Кілька років такого гарного розвитку, і прийшов занепад. Нагло і неожидано зійшли ся були до праці над відродженем своїм люди і не казали один одному, що кождий з них чув те саме, а тепер знов якось само із себе все розпало ся. Кождий відступив і пішов у свій бік. Не один поніс у душі той самий съятий огонь, що жеврів, тільки той огонь був уже попелом присипаний. Розійшли ся і один другому не виявляв, що в своїм серці носить. Хиба каса, що стояла під дозором властій, не впала, лиш єствувала; за те читальня і крамниця і навіть шпіхлір і навіть сходини розсунули ся.

Не було кого за се винуватити, або винуватити було всіх нараз. Не було власної хати, а в чужій тісно. Ерентій Пилип зачав дерти носа, а старший брат тай усі, що коло воєску в церкві ходили, хотіли бути старшими понад других. Іншім знов від разу було якось ніякovo, і опісля здивовані поглядали на себе, через що саме в колишню хвилю збили ся вони в одну громаду? Поволи стали відсувати ся поодиноко,

а спільне діло стало костеніти. Лиш парубки ще братали ся та ходили гуртами ба на одно, ба на друге, ба на третє село.

По цілім низеню під Боготом поселила ся тьма і підпovзла під конюхівський горб.

Тоді й Яблонський затягнув аркан. Прийшли поміри і ґрунтові книги і тоді викинули громаду з ліса та з Кватирів. Хоч пан поставив свою ногу на всі ліси, але мов не бачив доси, як Конюхівці носили дерево. Ніби брали його за роботу в лісі, хто не купив за гроши, але брали всі. Тепер запродав вируб Жидови до Болотища і вже Конюхівцям зась. Поставив ся пан остро, рішучо, тай виграв.

За Кватири не міг від разу так брати ся, лише жадав „спасного“ від штуки. Як приходило до плати, то не всі платили, але де далі, як заходив собі з громадою, то й за плату не пускав худоби на пасовиско.

А після того всеого почав підкрадати ся до громади через лейтенанта. Давно вже погнили кости Федя Многодітного, та аж тепер пригадали собі вони оба, і пан і Семенко, за той гріб над Збручем тай стали справляти поминки.

Що-ж — панахида, діло церковне та святе; жадає хтось відправи, то піп читає, але по відправі зачинає лейтенант людий частувати. Першого року сам, а вже другого, то двірські фіри вивезли під Богот бочки з пивом, бербениці з сиром та коші з хлібами і почався пир.

Пан наче съміяв ся над людьми, платив їм охлапами за такі маєтки, як дуби та буки та пасовиско.

А Іван Козак не почув сеї наруги, ні, лише так йому було, як би щось дуже цінне і дороге, щось, від чого залежить його жите — таки на його очах упало в бистру, глибоку річку тай поплило.

Почув Іван сором за своїх односільчан, нагадав свої власні кривди від Яблонського, тай такий біль стиснув йому серце, що й на Василя не хотів дивити ся, не хотів його розмови. Зараз розійшов ся з ним та пішов лісом блукаючи.

II.

Іван кував у кузні.

Звичайно брав ся до роботи тоді, як натиснули на нього сусіди тай ждали перед порогом, щоб зараз хапати зпід рук, що було зроблене чи направлене. Тоді йшла робота скоро. Але кілько рази щось йому долягало, він також ішов до кузні. Не міг ані в хаті сидіти, ані в полю чи в городі працювати, лише брав молот, брав зелізо і хотів робити, та по правді нічого було тоді не зробить.

Вчораший день зворувшив його. Задорожний зачіпив його незгодну рану, а далі лайтнант дратував і ще повів над Збруч. Але скоро побачили з горба купку народа з попом та хоругвами, скоро побачили на поляні розбиті столи, бочки з пивом, візок Яблонського, зараз узяв із Василем на бік, пустили ся обійти гору Соколиху, звідки вже до Вільховець

меньше ніж пів дороги. Семенкови не сказали слова, не попрощалися з ним.

Чого Яблонському треба від громади, коли вже має Богот, Запуст і Кватири, коли вже має мандат? Нові вибори приходять іще не зараз, час іще за них дбати, шкода людий від нині напувати пивом. Нахвалювався лейтенант не від нині, що стане війтом у громаді — та чи се до того йде вже, тай чи за ним аж сам пан буде побивати ся?

Як то нераз вітер, що гонить перед собою перекотиполе, принесе на город якесь погане насінє, і росте з цього бурян, якого ніхто не садить і не бажає мати, бо він лише безпожиточно съвітло займає. Так якась доля принесла їм Многодітних до села; тут вони виводяться тай супокій мішають то громаді, то на кого попадуть.

Таке ж Іванови тепер припало від цього ворога. Його дочка Малана знюхалась із лейтенантовим гульвісом тай годі...

Уродлива дівка! Вже як віддала ся, а в Тернополі під архікняжий приїзд була вистава, то зноміж кількох красавиць обличено її, як тип уродливої Подолянки.

Тай робітна, бо вже батько-мати до того привчали, і годяща вдала ся: не було ім чого жалувати ся на неї. Аж тут праск — пропадає за Юрцом тай пропадає. Не переводить батькови хліба, та най би сиділа ще дома, ще ввааті на неї постарати і сама на себе заробляє... коли наперла ся замуж іти. Мати побивала ся за дочкою, бо ім діти не вели ся, мерло одно за другим; Маланка була перша, що доховала ся до 17-го року, другу мали по-

кликати до школи, а третє було при грудех. Плакала стара по закутках, умовляла дочку, потому корила її та гризла, коли ж сі способи не помогли, здала ся на божу волю. „Так ій хиба написано“ — рішила.

Іван коли замітив, що Юрцьо крутить ся коло його хати мов яструб, коли чи не кожного вечера чув свист на вигоні, і бачив, що дівка виходить із хати на сей знак, зажурився без міри. Він ненавидів Многодітних, а тут його рідна дитина липне до ледаря. Коли-ж стара ніби про себе, а ніби так, щоб і він чув, стала приповідати, що дівчину пора віддавати, він із журби минав ся. Любив свою дитину, ще й як, а в хаті не хотів мати пекла і все було уступав язикатій своїй жінці — але як же йому своїти ся з таким харцизою, як Семенко лейтенант!... Фед' був попихачем у дворі, а Семенко обманець і кривдник тяжкий. Другий був би вже стояв із далека від сих панів, що згладили його батька, але Семенко забігав там хлопцем, забігає і газдою. Що треба панови знати про село, все йому скаже лейтенант. Де треба обізвати ся за паном між людьми, там знов обазиває ся лукавий лейтенант. За те він має дурнички: то зимівлю для бичка, то топливо, то для всеї худоби пасовиско в літі. Від пана позичав лейтенант гроші без процентів і ті самі гроші позичав знов людям, а за проценти зсівав іх поле. Робив так Мошко, робив так і він, а він ще вмів так обрахуватись із довжником, що часто за малу заплату купував у нього поле на віки.

Боров ся з ним неодин, та що-ж порадить? Гроший усякому треба і всякий до нього йде, бо не позичить ані у попа, ані

у Івана, а каса всім не настарчить тай не всі для неї добрі й рівні.

Так росте його повага. Має він і ворогів, і таких, що звів їх на біду, і таких, яким не заподіяв одиничної шкоди, але вони стоячи за загальним, висшим добром, ненавиділи Семенка, темного духа.

Тай Іван його воріг. Пока ворогували потайки один против одного, але ось при виборах зайдли собі на остро.

Були се ті славні вибори з 79-го р., що дали Русинам усього трьох послів, хоч Русь років тому 2—3, здавало ся, гарно вела просвітну та економічну роботу; здавало ся: до весни йде. Але північно-східний шмат Поділля, маючи одного діяча з Наумовичевої школи Гальку, а другого ветерана з 48-го р., потерпівши що лиш недавно від сервітових розбоїв, як раз вислав до Відня Русина, властилья зпід Болотища. Піп Галька мав чималий вплив на людей; близших осьвідомлював самим проповідуванем та агітаціями, дальші підпадали під його вплив, прибігаючи за гомеопатичними ліками, уздоровляючим медом або за славними щепами. А закутина під самими Медоборами виступила до бою тим завзятійше, що Яблонський був близько, на оці.

Хоч у Конюхові братська читальня вже пішла в розтіч, хоч і новійшої організації не було, то з причини близьких виборів Конюхівці сходили ся з Вільхівчанами, Слобідчанами, заходили до Бірок і Кільшанців, де знов сягав вплив зпід Болотища, і змовились до боротьби против Яблонського.

Вільхівчани були вже в довгім процесі зі своїм дідичем і ненавиділи пана, чи він звав ся

Яблонський, чи Лабенцький, чи як. Дмитро Галюта вів за них процес, Стефан Лоза підпирає кожду слушну справу, а Задорожний, добираючи собі молодших і цікавіших, дбав про вибори. Там вела ся агітация під окликом сервітутового процесу, тай так зробив Козак і в Конюхові.

Де-ж більше людий бував, ніж у коршмі, в млині та у коваля? Добрий був майстер з Івана, невелику брав плату, тож і перед кузнєю часто мав повно людий, що прибігали з орудкою. Легко було тоді Іванови зачинати з ними розмову про вибори. Крім того сходилися з ним Кичак та Воєвідка та Гливка і Юркевич і приводили інших, своїх та сторонніх.

— Може ми хоч знаємо — казав Іван — чи від нас який посол? Чи чули ми, щоб він боронив Вільхівців, Чорнокоженців і всі села, що Збруч ім землі вірвав? Тож Дмитро Галюта з Вільхівців їздив до Відня сам, їздив і до російського царя шукати права за те, що Вільхівчан лишили без землі. Наш каже: „Ти Москалеви робив панщину“, а Москаль каже: „Ти не мій, іди до свого батька“.

— Тай гинь! — приповідають.

— Але Галюта не такий, уявя хліба й сала в торбу, побренъкачів у платок за пазуху, палицю в руки тай наляг на ноги, тай до царя.

— А цар його розуміє?

— Ну, якже, або то не руський цар може?... Тай каже до нього Галюта: „Царю, государю, ми твої рабята панщину ділали, а пощещик сукін син землі не дайот“.

— Як не дайот? — крикнув цар.

— А ти, каже Галюта, забув, що в 49-ім р. посылав своє військо нашому на поміч, щоби Венцьра бив? Варта би і на польських панів трохи козаків пустити. Вже цар зачиняє міркувати, а Дмитро додає: Тоді, каже, як ішло твоє військо, мій батько насадив верби на викопі. Го, го, ті верби вже вирости і кривда наша виростла і коло серця накипіла, вижидаемо спасителя. А був у нас один старший на кватирі, тай дав мені такий срібний дукач на знак. „Як вам — каже — будуть польські пани дошкулювати, а ви лише з тим знаком до царя, а цар уже порадить“. І дав дукача цареви. Сей як пізнав, зараз і каже: „Будь спокійний, я вам право зділаю, зараз до вашого царя напишу“.

— Тай Вільхівчани мають землю.

— Тай мають.

— Але не через нашого посла пана Яблонського.

— А де він був, як треба було промовити за хлопом за ті ліси та пасовиска?

— То мусів би Кватири віддати.

— За наші Кватири прислав нам виділ краєвий 341 р. 75 кр.

— І Богот був наш, а наше пасовиско славне, чи не буде там 500 моргів?

— А нащо було брати гроші? тепер уже і процесу не зведе.

— Як уже в право йти, коли гроші взяті.

— Дайте мені спокій з тим правом.

— Я вам знов скажу за Галюту — відповів Іван. — Він процесує пана, тай що з того? Тягають ся по судах і нічого з пана

хлопи не витягнуть. Громада процесує ліс, а на Кадильній уже давно зерно родить ся.

— Тай кошти плати.

— Не жаль уже платити, як має що з того бути.

— То, то — підхопив Іван — певне, що не жаль, але то за дармо. Казали-ж нам тоді єгомосць: „Беріть хоч гроші тай касу заложіть, так як пише газета, а нї, то й гроший не побачите, а ваші Кватири вже і так пропали“.

— Таж на таке воно й вийшло.

— Тай Яблонський хитрий: зразу не зброняв пасти...

— Пітайте скрізь, чи хоч одна громада відбила землю.

— А Іван то як би в Вільхівцях був, так усе знає.

— Таж вони мають родину на Вільхівцях, Василя Задорожного, може знаєте, того що має крайну хату при Троянськім вивозі.

— Де вона вже крайна, там уже дві нові обитації підеунали ся під сам викіп.

— Добрий пачкар із нього був.

— Я сам пачкував би зараз, лише подавай.

— Не тепер уже, чуєте...

І пішли безконечні розговори про теперішні лихі, про давні, трохи лучші часи.

— А він, ніби Галюта, не може з тим дукачем піти до царя другий раз?

— Пішов би він, не бій ся, та що-ж? нема вже дукача.

— Нема вже?

— Де ині замовчить хто? Довідали ся за тую штуку пани, а наш Яблонський як по-

радив, а Дмитрова жінка з синком і так не хотіли, щоб старий по судах тягав ся, тай як номогли, то дукача вже нема. Викрали.

— Ото шкода!

— Ото жінка, ото син! Кому-ж уже нині вірити?

— Але той Яблонський на все порадить.

— За те його шляхта маршалком має.

— І в посли пхає ся він другий раз.

— А ми на те, щоби не пустити.

— Ніби то інно ми? тож є другі села.

— Ми своє зробім; кождий за себе.

— Коби то єдність, а то дивіть ся, такий Многодітний, той розпинає ся за паном.

— Що такий заволока, лейтенант має до розказу? Ми тут газди і маємо свій розум.

— Іще вам скажу, що такий Яблонський набройть чогось у Відни. Ще хто старший з вас, то буде знати, як він брав ся панщину у нас завести. Давав нам коси в руки, тай поїв нас тай казав нам против войська виступати. Пани були би сковали ся, а цісар найбільше знати, що мужик із косою на його войсько йде, так би не завів був панщину на ново?... Я сам відгинав ті коси, тай добре мені заплатили — але кажу я до своїх хлопців: то ще не знати, кого сими косами рубати-мено, чи буде так, як хоче ся Яблонському?

— А Яблонського хтось би пустив до Відня?

— Ну, міркуйте-ж, кождий за себе найробить, а кожда громада знов за себе. Як того не забудете, то Яблонський так буде послом, як я паном.

І не забули громади в Болотянськім судовім окрузі, в повіті і в сусідних повітах,

коли Яблонський справді не зістав послом. А що вже в самім Конюхові та в Бірках, то не знайшов би одного голоса для себе ані на лік. Сі нікчемненькі, що раді би за панську ласку за ним обізвати ся, поховали ся, тільки один лейтенант виступив явно. Але тоді Іван, сповняючи думку чесної громади, виконуючи засуд народній, зневажив його перед усіми людьми, потурбував. За те посидів два тижні в арешті, але всякий у громаді приймав сей його вчинок за свій...

А поганець лейтенант прийшов учора до нього до хати та запросив на поминки! Забув сей гнів, що тлів у їх серцях і зробив із них непримирених ворогів. За сі роки чув Іван на собі пакісний гнів Яблонського і брудну руку Многодітного, але і вся громада чула панський гнів.

Яблонський як батько повітовий добре вже кривдив права конюхівської громади, де лише міг, вишукував для неї всі тягарі, а відшибав усякі користі.

Так само межи громадою і двором запанувала ворожнеча. Пасовиска давно вже не давав Яблонський людям навіть за гроші, до церкви перестав навіть у найбільші празники приїздити, хоч мав там свою лавку, сувічку і діставав цілувати діскос; людям мало коли показував ся на очи, а найбільше вже пакостив із лісом. Жидок кінчив уже вируб, та ще підмовив його Яблонський, щоб фіри до тартаку замовляв у Кільшанцях, а не в Конюхові, а ліс для людей то вже сам запер. До свого не допускав, а де Жид мав вируб, там дістав реєстр кількох господарів, яких подав лейтенант, і для них не було дерева на продаж. На двох чи

трьох стежках і при всіх лісних дорогах поставлено таблиці, а на них був намальований якийсь страшний звір гербовий, ще й написано: Панство Королівщина — вступ заборонений! Такий острій заказ, що ніяк не годен сповнити його.

Куди не гляне Козак із своєї високої могили, всюди довкола ліси. Запуст, підбігаючи аж до річки, так і просить ся перебристи її і самосівом підійти під Іванову оселю тай захиstitи її від напасти, а свої верхи клонить огниками на поталу, щоб лиш дати тепла козачим дітям... Богот високо підняв ся верхом і пригадує сі часи, коли лагідно панувала тут конюхівська громада, а тепер із сокирою в руках гуляє по нім нахабний Жидок, вирубує дерева, запродує дорого на сусідні села, та в болотянськім тартаці пилить. Тілько тобі, Іване, не вільно зрубати граба за те, що ти не хотів послом мати драба — свище вільха та дре собі горло... А Козакові не хоче ся терпіти наруги. Вже лейтенант із побережником попали сих, що купували дрова буцім для себе, а вивезли Іванові та вже й ім пан заборонив приступу в ліс.

Тоді Іван збунтував ся, збурила ся кров у нім. Що, не гуляв він молодцем у лісі, не рубав дерева, кілько треба та звірини не стріляв? Що-ж за таке право вийшло на сьвіті, що хтось мав узяти ліс, а відтак забороняєногою у нього вступити та за гроши дров не хоче спродати? Від коли Іван себе знає, від коли тямив покійного неня, то знає, що неньо аві він, чужого не кивали. Раз було в кузни у нього багато людей, були і два сторонські, а другого дня досвіті знайшов Іван на землі

пяtkу притоптану болотом. Та хиба він мав хоч гадку, що сї гроші можна сковати? Ні, один із сторонських признав ся до них, Іван віддав. І дерева, що з божої, не з людської волі росте для людей та для звірини в лісі, чоловік не краде. Іван пішов у Запуст, цюкнув сокирою, повалив грабчака, обчімхав, звязав і в білий день, явно та славно несе домів. Ледво спочив у хаті тай з'їв щось, як уже набігли побережник та підлісничий у хату, оглянули граба на подвір'ю тай записали, а відтак пішла до суду скарга: від пана за лісову шкоду, а від Жида за крадіж.

Тодіж як у хаті в Івана була напасть, то лейтенант лише попід ворота ходив, а на подвір'є вступити не съмів іще. Вчора вже прийшов у хату. Правда, що очі спускав у землю, але потому наче приятель розмовляв із Іванікою тай усіх поцросив на поминки.

Іван не був там, але жалує, що не приглянув ся, котрі то пьють пиво від Яблонського, котрі ідять його хліб та квасний сир. Знать уже ніяково дідичеви дальше борбу вести з громадою, через те й почав уже забігати коло людей. Що буде, то буде, все таки за два чи за три роки приходить вибір, а хоч і без того, то тяжко в гніві жити. От і прислугує ся Многодітний панови, щоб стати війтом, а тоді рука руку буде мити. Ще минувшого року не вдала ся штука, але вже зимою мякший став двір на люди, весною давав пан на відробок на ціле літо, хоч робучу днину числив кривдюче дешево, а вчора було на сїй гульні в лісі в двоє чи в троє більше народу, ніж торік.

Важко було Іванови від сих думок, але найгіршого волів не догадуватись. Тільки-ж як вертав на обійстє, з викопа шульнув наче собака лейтенантів Юрцю. Маланки не було в хаті, аж по хвилі всунулась, а хотіла ввійти незамічена. Та батько вів уже з матірю нелюбу розмову, гrimнув і на дочку, навіть розмахнув ся кулаком у потилицю. І так підняла ся керіння. Дочка „ стала шторцом“, а маті тягне за нею і каже, що божій волі не спротивить ся: най Маланка віддає ся за Многодітного, коли сподоба її богацький син. Таж не те гоже, що гоже, тільки те, що миде. Іван побачив, що нічого не вдіє і тільки гнів забирає йому силу тай здоровле, а сьогодня він такий збіджений, що на силу орудує молотком.

Відложив його тай задумав ся зітхаючи. Важких таких його дум та зітхань закостеніло вже в тій кузні не мало, висять вони під стріховою тай важким каменем валягають на Іванову душу.

Що за кара впала на нього та через рідну дитину? Треба-ж йому такого свата як Многодітний? Таж він із ним не погодить ся ніколи. Як-же тут весіле опровадити, як у хату пустити такого мерзенника, тай частувати?... Бив ся Іван із гадками, яким тут способом зарадити лихій годині.

Тай зять який! А хтож не знав лейтенантового Юрця, що пе по коршмах, байдигує, а до праці не візьметь ся? Старий має з ним угризки немало. Просив, щоб хоч до війська взяли, але не острigli, бо нікчемний вдав ся: малий на зрист та ще якийсь ганч у нього знайшли... Яке-ж немне, а яке нелюдяне! Кому

лиш стала ся на Майдані, чи „над Митищею“, чи за рікою яка потайна пакість, тё навіть не питаючи ти нікого за неї не бй у щию, лише Юрця, бо в тій частці села він один ночами гуляє дібравши собі гарну компанію тай по пьяному то ворота відчіпає, то худобину з під запору вижене на вулицю, то галузє на щепах обломить, або таки вкраде, що в руки влізе Ніхто другий так без сорома не водить ся з сякими-такими дівками, як Юрцьо... А тепер ось упало на ковалеву Маланку! Не варта вона вже кого лішшого, лиш такому гульвісові буде вішати ся на щию?

Як би то з Юрця була дитина у свого батька, не бій ся, Семенко шукав би маєтку для нього, а коли вже позволяє йому брати Маланку без приданого, то лиш через те, що й сам уже не знає, як почати з синочком, кого нещасливим через нього зробити.

I така досада взяла Івана, що край; чи брати йому молот і джаған та кузню валити, чи підсісти вечір на Юрця та голову йому провалити, як буде кружляв коло його пустки, чи доньку на шнурку припиняти? Стискає молот у руці, юбі хоче до роботи взяти ся, а тут чує, що хтось на нього лихими очима споглядає. Відвернув ся, а то Многодітний стоїть на порозі. Хотів Іван поскочити та молотком вгратити по голові — але поміркував ся.

Лейтенант був іще съмлійший ніж учора, сказав се й те, покрутив ся, а далі виймає фляшку з-за пазухи.

— Наші діти полюбили ся — каже — благословім іх та най здорові газдують. Коли ваша думка, то під вечір старости прийдуть.

А Іванови серце крає ся.

— Змилував ся Бог над ним, — каже далі Семен — спамятав ся мій хлопець. „Буду, каже, женити ся, тай газдувати.“

А Івана наче ножем шпигає.

— Я свому даю лиш нивку, бо він уже взяв своє у мене. Але як буде по моїому, то дам йому ще, таж ми з собою на той сьвіт не возьмемо, як якийсь казав: що чоловік заробляє, то все на діти та для дітей. Правда, свате?

А сего було вже Іванови досить, бо він іще не сватом лайтнантови.

— Я — каже — нічого своїй не даю, бо їй рано замуж, най ще сидить та приучує ся при матери.

— Та мати вже позволяє, то видно, що ма-
мі не зробить уже сорому молода газдиня.

— Ще й я маю слово сказати, а я не по-
зволяю.

— За мого, чи за кого будь?

— Ні за кого не позволяю, а за вашого
ще й потім.

— Я з вами, свате, не хочу перечити ся,
але не можете доньки спирати. Не дасьте нічого,
то мама їй дає, і по сім слові будьмо собі
здорові.

Тай пішов із кузні.

Мав же тепер Іван пекло та гірку годину
в хаті. Вже його воріг добре змовив ся з донькою
та з жінкою, вже вони могли робити, що
хотіли. А не пристав Іван згодою, то вони й не
питали ся більше. Він як женив ся, то запи-
сав був жінці половину свого города, а вона
за те продала свій півшнурок на його довг та
на весілля та на корову. Чи міг добряга Іван

знати, що з того колись вийде? Тепер лейтенант вишукав се у табули і стара збирала ся записати свою частку на доньку і на зятя по половині. Вибирала ся до нотаря зо старим лейтенантом та з парубком, бо сей знов підписував батькови, що дістає від нього нивку, а більше йому нішо не належить ся. — — —

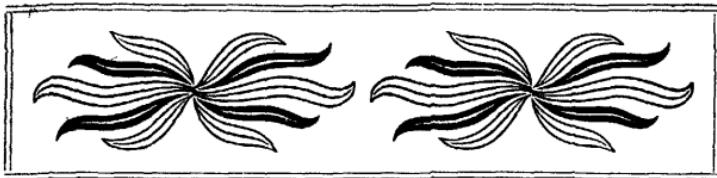
Вже Іван ізсох та сивіє від журби, але не порадить нічого, бо вже грамота підписана, вже Маланка ходить просити на весіле.

А мали про що розказувати, як весілє відбуло ся. Пішла про се обмова, як то Іван доньку благословляв, як до молодого йти не хотів, про все розказували. — — —

А Іванови здається, що йому Богот на груди впав та здавив, так зажурився. Чув, що від того зятя чи свата якась біда, якесь нещастє його найде. Наче хтось шептав йому, так серце прочувало недолю. І ради на се нема ніякої, бо нещастє як не наздогонить, то зачекає, а Многодітному знати мало було звивати ся по селі та поле скуповувати та вислугуватись у дворі... то прийшов аж тут на його прадідну селитьбу, збурив жінку против чоловіка, доньку против батька, посадив за тином нелюбого зятя і сам пішов собі дальше свою кертичину роботу робити. — — —

Почав Іван зразу шукати розради в чарці, поки поволи не став звикати, не став зживати ся з тим, що дала доля.

III.

По правді, то не мав чого Яблонський
метити ся на Конюхівцях, коли не пішов до
Відня. І тут же, дома мав що робити, чи в по-
віті, чи в своїм добрі.

Колись сю землю, що належала до Яблон-
ських, звали Королівциною, але тепер ся назва
забувала ся, хоч Яблонський казав її писати
на таблицях під лісом. Мусіла забувати ся
назва, коли область корчилася, а нині держ-
ав ся Яблонський при єдинім Конюхові, тай,
то з тяжкою бідою.

Станіслав сам родив ся в Болотищу
аріс у Кільшанцях, господарив у Бірках, оже-
нин ся в Конюхові. Що і з Конюхова може
піти, про се не думав, бо вже не було куди
сунутись. Так само не знов гаразд і не розва-
жуває як слід, щоб саме витискало їх із ро-
динних маєтків, що пересувало їх ляри-пенати
все близше над Збруч, щораз близше під Богот
тай загнало аж у Конюхів. Він знов лише, що

його батько мусів продати Кільшанції Жидови, що п'ять літ пізніше пішли за Кільшанцями Бірки, а тепер йому в Конюхові тісно.

Не запримічав шляхтич, що доходи з майна меньшають, а жите йде на ту саму ногу, що й перше; не бачив, що господарки нема кому доглядати, хоч мав з неї жити рій дармоїдів, а у них же є родина і діти пнуться до верстви з великими вимогами стану. Не вірив би також, що нищить його борба з громадою і політика. А хоч би й повірив, то щож? Ходили Яблонські до повстань, почавши від конфедерації барської до Костюшка,уважав себе Станіслав покликаним до проводу в повіті, тож не схотів повіта із своїх рук випускати, а в кінці міг іще й себе поратувати, займаючись повітовою господаркою. В тім напрямі жила також традиція в їх шляхецькій родині ще з часів польських, коли муж на публичнім становищі не соромився „привати“.

Отак почав Яблонський повітові дороги будувати. Віддав підприємство тому Жидови, що закупив у нього вируб, а через те дістав маршалок висшу ціну за ліс і всі гроші з гори. Але при сій будові достава шутру була важнішанаїж що, на ній і покінчилася справа. А покінчила ся з такої простої причини, що коли шутер стояв уже в метрових купках по лівім боці гостинця, то дорожний кондуктор наказав пересипати його на правий бік і тоді за нову доставу шутру повітова каса виплатила до рук маршалка гроші.

Виділовим треба було також дати заробок, тим більше, що се була фамілія, були кузини та свояки. Нарік почала ся будова дороги, а при тім дозір, люстрація, комісії, ви-

плати, дієти і інше. Мирно та в згоді ділилися виділові, а не забували й на маршалка. Сей мав трохи клопоту з інженером. Швагер його жінки, часто-густо помічний йому і потрібний, служив був трохи в бюрі технічнім у Львові і був зайнятий при будові залізниці, а тепер висів без добре платного місця. Тоді пан маршалок іменем ради повітової вимовив місце дотеперішньому фаховому інженерові, Крулевському, загнаному в сі сторони бурею 63-го року. Був він уже тепер зайвим, бо вже давно начеркнув помір і плян трасовання та кошторис кількох повітових гостинців. Не було іншої роботи, отже він мірив і черкав поволи, добре, совісно, бо щось робити мусів. Коли ж уже були пляни готові, можна було його віддалити, бо при виконаню міг його застудити кузин пані маршалкової, а коли б йому було тяжко, то й дороговий кондуктор тай дорожник.

Ну, не пішло з цим так легко, бо сей наївний чоловік уважав себе покривдженним, говорив про визиск, хоч у повітовій касі лежали його оstemпльовані квіти на побирауні пим плату через той власне час, коли він іздив і робив поміри; сказав навіть таку нісенітніцю, що належить йому звернути пляни та кошторис, — але ж стрів ся з заслуженим насъміхом. Виступив перед повну раду і грозив навіть. Та щож! не перенер свого, бо декрет службовий мав дістати аж тепер і власне з цього скористав хитро маршалок.

Поїхав інженер з нічим. А як виїздив із повіту, як переїздив через усі повалені містки, хоч кошт їх naprawи нераз уже був і ще нераз піде в повітовий буджет, коли їхав по трасі, де сам вбивав колики та витичував до-

рогу, міг собі на потіху хиба пригадати, що його попередник так само уступав із проклятими на устах, бо треба було повстанцеви зробити місце. Тепер уступає він, а теперішній його наступник також колись уступить, скоро треба буде комусь дати добру посаду. Бажав йому віднати сього як найскорше.

Із своїм чоловіком ще краще було вести будову і давні кошториси кинути в кут.

На покрите великих коштів зараз гойний високий сойм призволив у Болотищу тай другім містечку наложить мито, не згадуючи вже містечка повітового, де знову призволено підвісити консумційний податок. Крім того повітовому містечкови признано мито на ціарськім гостинци, а на сїй ново пущеній дорозі виставлено аж дві рогачки, бо одна шоса вела з міста на захід, друга на північ. Правда, що ні одна, ні друга не сягала дальше як на чотири кільометри, п'ятий вже плавав у болоті на „польській“ дорозі.

Така благодать упала на повіт, а сойм був на нього вибачний і ласкавий, бо послував пан Яблонський і засідав навіть у дотичній соймовій комісії.

Користаючи з побуту у Львові доконав Яблонський сьмілої операції в банку: сконвертував давню позичку, а затягнув сьвіжу, дуже високу, бо якось так представило ся, що ліс іще нерубаний, що тільки зачне ся рубати нарік, як визначать секції.

Прийшов час ловів і сойм розпустили. А тоді треба було Яблонському подумати про повітові вибори.

Склад ради не вимагав основних змін у першій курії. На місце Лещка прийшов Мен-

чек, бо першому не залежало богато на мандаті, був уже старий, а Мечек був його кузином і кузином п. маршалка. Дальше на місце Пивоцького прийшов Жарлоцькі, але між ними окрім ріжниці назвиск ніякої іншої не було, хиба ся нерішаюча, що другий бував точно на всіх нарадах. Та знов із його мовчазної присутності був такий хосен, як із неприсутності першого. Ся курія, само собою розуміється, давала також маршалка, бо ще, слава Богу, не прийшов той страшний день, що бурить лад і порядок, церков і державу. Сим маршалком зістав знов Яблонський, бо не мав ворогів між панками, а великий крикун пан Гембські, державець Слобідки, що лиш недавно прийшов у повіт, позволяв собі поки що лише в приватних розмовах критикувати „фамілію“ та лагодити ся на маршалка. Публично ще не виступив поза границями своєї громади, де був школільним предсідателем і громадським асесором.

Курія панів, то такий собі ідеал шляхотського раю, де крук крукови ока не виколює, а коли треба виміни гадок, то трицять чи сорок людцям не тяжко порозуміти ся при пирі, чи як.

Не так уже у куриї міській, бо тут уже пануюча в повіті шляхта мусить робити уступку на річ міської „інтелігенції“, Жидів і, о горе, в ряди-годи і Русинам уступити... Жидівський делегат власне переніс ся на лоно Авраамове і ось-ось висів над повітом сором, що треба буде тепер приймати іншого пейсатого. Та якось Яблонський, що сам обкладав себе Жидками і кроку без них не міг зробити, з'умів вибрати такого лікаря, що лічив убогих Жидів

за дармо і тішив ся лиш трохи меншими їх симпатіями, ніж чудотворний цадик із Болотиця. Против нього не відважив ся вже ніхто видвигати Жида, а що лікар був із походження Русин, як съвідчила метрика і правдиво руське родове назвиско, тож уже й Русини-міщани повинні його вважати своїм кандидатом .. Так удало ся Яблонському при однім огни спекти дві печені, одним маневром обминути квестію жидівську і руську.

Тяжшої боротьби надіяв ся Яблонський на селах. Тай слушно. Його товариші або не бачили грози, або чинили ся відважними, або були легкодушні. Яблонського-ж минувщість, його участь у повстаннях, де так богато говорило ся про люд, а ще більше бажало ся використати його силу для своїх цілій, лишили якісь сліди, підшептували йому обережність і не позволяли легковажити розбуджувану съвідомість національну і класову, яка тут то там живійше проявляла ся або власною силою або була акцентована через проводирів. Його чутке вухо підслухало шепіт і журкіт живої течії. Та з другого боку і минувщість шляхетчини і прихильність центрального правління до Поляків і слабі успіхи опозиції мусіли заглушувати розвагу, а примір інших шляхонів та бута шляхотська золотили гороскоп.

Впрочім по зрілій розвазі рішив, що дотеперішня практика найлучша: *divide et impera**). Слабого, а при тім „порядного“ Русина все можна найти, — його пригорнути і вести на мотузочку. Сильнішого, як лиш добра нагода, палюгою та в лоб, але бий з заду. З проводи-

---

*) Роз'єднуй, а володіти меш.

рями все держати мір та згоду, добре товариські відносини, а тимчасом здавлювати тих-цим накорінок і підставу — хлопський рух. Де треба і годен, пошукати самого жерела грози.

Живих жерел було немало: тут то там, наче в серпневу ніч бачиш, що в ріжних сторонах під гаем підлітають съвітляні хробачки. Тут виступав против нього Іван Козак, там процесував ся за громаду Дмитро Галюта, а там на Слобідці заложили хлопи читальню без попа.

Та вже найгірше, коли якийсь съвітлий проводир стане на чолі і кермує сї сили куди ехоче, з більше, чи менше широко обдуманим пляном.

Таку прояву бачить він за межою, у Кільшанцях, із отцем Дубом.

У Королівщину закрав ся ворог, що розкине тихий рай, розбурить враждою мир і на руїнах виросте в гору, високо — червоний демагот.

Має шляхта на калаурі свого раю між иньшим право патронату. Воно призволяє не пустити до села таких попів, що стануть за народом, а против пана. Так щож! Кільшанці і Бірки дістали ся в жидівські руки, а патронат висмикнув ся з рук шляхотських і от. Дуб прийшов у Кільшанці.

Його патріотична робота звернула від разу увагу на нього. Яблонський пригадував собі, що свого часу, перед десятма роками Дуб був за-відателем у Слобідці, але більше розповів йому латинський парох. От. Дуб учив історії та літератури в гімназії, коли ж заведено польську мову викладову в школах, висъвятлив ся і пішов на сільського попа. Сей учинок дає вже пізнati

чоловіка, тож не диво, що цілих 10 років блукав він по Голодівках та Терпилівках, поки вкінці дістав парохію від консисторії.

Яблонський пізнав от. Дуба в дорозі до Львова, куди відправляла ся депутація до архікнязя... На все лишить ся йому в памяті ся горда постать високого, худого попа з кістлявим лицем, із гордим поглядом з під густих, зарослих бров, із поглядом, що покоряє інших, а виносить понад них самого деспота. І голос його, густий бас, висказував погляди певні, рішучо, неомильно переконуючі.

Признати мусів Яблонський, що чув себе присмиреним в його присутності, бо бачив, що се чоловік високо інтелігентний, всесторонньо освічений, з широким поглядом на світ, на людей та їх справи, має великий досвід і через те переконує в розмові. Сього саме й боявся Яблонський, бо уявляв собі цілий його вплив на людей одної нації, споріднених поглядів, одних стремлінь — хиба що слабше розвинених.

Оправдує ся висказ старости, що з тим попом буде багато клопоту. Але старий бюрократ із мізком загвождженим польськими формулами не вмів його похопити й зрозуміти, коли ж почув тут то там про зростаючий його вплив між попами й музиками — в безсильності своїй бризнув одно: москаль. Так і описав його і до приняття делегації через архікнязя, де задав ся виписані, заздалегідь вивчені питання про погоду, дорід або жнива. От. Дуба спитали: звідки він? Коли ж вимінів свою парохію, то почув із натиском, що се село лежить на російській границі. „Also an der äussersten russischen Gränze?“ спитав архікнязь у друге, оберта-

ючи ся до дальших учасників. От. Дуб пізнав від разу редакторів і не здивував, але випрямився на цілий зріст і сказав, що на саміській росийській границі є вірні і лояльні горожане, а коли ім чого бракує, то цісарських урядників, що виконували би совісно і для всіх справедливо обовязуючі закони.

Сей одвіт зробив буцім немиле вражінє, але в душі кождий признав, що слід поклонитись тому попови з далекого кута над саміською границею.

Назвав його і Яблонський своїм симпатичним противником, та не міг освободити ся від думки, що прийде колись до боротьби між ними... Дуже йому не сподобалось, що от. Дуба відвідували мужики з близьких та далеких сіл, що шукали у нього поради.

Съмішно було Яблонському чути, що як коли приймав у себе от. Дуб мужиків, то саджав їх за стіл прикритий чистою скатертю, заставлений посудою, а навіть серветками. Съмішно було йому чути, що вчить їх їсти так, як ідять „добре уродженці“. Стілько би горя було! Але там і Конюхівці заходять, там ведуться розговори, наради, хоч би й не наблизались ніякі вибори. Заходить там молодий поет Стасюк, заходять і старші, між ними Іван Козак. Так казав Многодітний...

Минув тиждень, минув місяць, і Яблонський отрас ся з прикрих почувань. Годі — казав — лякати ся вовка не бувши в лісі; поки що от. Дуб ладно себе веде, боєвих кличів не чути. Наскілько знов, то в повіті не було ніякої організації у Русинів, щоб відповідала Раді повітовій, де збирає ся шляхта плекаюча традиції державної самостійності, політично

вишколена, відвічний проводар польського народу, съвідома мети своєї політики. Дрібна інтелігенція, купецтво і бюрократи чи добровільно, чи й не дуже тулилися під її крилами і шляхони могли безпечно сидіти в окопах съвентей Труйци.

Склад сільської курії в раді повітовій потребував невеликої зміни, чи доповнення, і то в такий спосіб, щоб не підносити ані не розмазувати руської справи. Через те й рішив п. маршалок, що ще одно місце в сій курії має дістати ся Русинам... ну, звісно, комусь із нешкідливих. Хотілось йому також впровадити туди свого чоловіка, Многодітного. Сей бажав такої чести і просив о те, а впрочім бачив і сам Яблонський, що пожиточно буде мати його між хлопськими делегатами.

Замисли сї не тяжко було сповнити: легко було помістити одного Русина в лісті, легко було приняти до неї Многодітного, та цілком неожидано вийшов з урни от. Дуб, з ним іще один піп, от. Мисливий, і два незапрошені через Яблонського мужики.

Ся несподіванка немило вразила всіх у повіті. Доси Русини не багато уваги звертали на раду повітову, тай тому ні махери, ні староста не напружували ся надто, хоч зачували, що Русини лагодять ся тихцем до якоєсь акції. Яблонський чув навіть, що от. Дуб мав трьох ад'ютантів, Стасюка з Конюхова, Сенька Галюту з Вільхівців та Остапчука зі Слобідки, але перше не привязував до сього надто великої ваги, а тепер по неволі дізнав дуже немилого враження.

Коли серед членів повітової ради переступала поріг салі висока, худа постать нового

радного от. Дуба, Яблонський глянув на нього бистро і очі їх стрілісь... На салю впала тінь і обморок, серце у шляхтича затіпалось, перед очима закрутили ся чорні плати... Виразно побачив він на цілій підвальні подовжну рису і почув, що з сим чоловіком треба буде побороти ся, тай — лягти... Через пару хвилин глянув на те саме місце і жадної рисочки вже не бачив, осінній вітер дув за вікном і тінь довгої, безлистої галузі сувала ся по білій стіні, спливала на долівку і голубила ся на чорній рясі от. Дуба, що сів собі між селянами на лаві позаду крісл i не хотів підійти близше.

Ніякої риси на недавніх мурах не було, але приkre почує не щезло. Блукаючи очима по саді за великим вікном, задзвонив маршалок і привітною промовою відкрив нову сесію ради.

Коли скінчив промову, був уже цілком спокійний. О скілько бачив, то о. Дуб старався щось робити серед Русинів — се йому можна ; против нікого і против Яблонського не виступав — се йому хвалить ся. Чим журити ся наперед? Новітової господарки чей зачіпати не буде, хоч радним зістав, повних засідань ради бувало мало, а в міру потреби буде ще меньше, всі документи держить ся в тайні, отже й вільні вони від критики, а найважніші справи, боеві пляни і інше... се перенесе ся із засідань видлу на приватні з'їзди, виконане важких справ подасть ся лише до відомости, тай по всім.

Батько повіта не забував і на своє село, а печалива його рука слідна була тим, що Семен Многодітний, зіставши війтом, почав уже господарювати в селі по своєму тай не чинився вже справедливим. Так він брав усяку опіку, де був сиротинський ґрунт, а ніколи не приняв опіки над бідним. Сиротинський ґрунт він обробляв, а за годівлю дітей рахував перед судом та будім третому виплачував кошти, сиротами-ж обробляв ся, що й слуг держати не потребував. За безпорядки в селі, за дозвіл шинкувати до пізної ночі, за дозвіл на танці, за всяке урядове посвідчене — накладав грошеві датки на свою користь. Був не лише війтом, але й оглядачем і таксатором, свою хату віднаймав на канцелярію, своїх слуг-голованців посылав із письмами по селу, о скілько не доручив паперів по службі божій перед церквою, і так уже брав собі плату поліцая громадського. Де можна було хоч марного феника загарбати, там він робив се не надумуючись і — достатки його росли.

Загуляв при тім добре, почав кланятись скляному богови, бо війт, та такий ще як він, має до того що дня нагоду. Та не такий же Многодітний, щоб пропивати своє добро: за комір не вилле, але гроші та маєтки збиває та богатіє. Тут виставив будинки, там відвінував доньку, а сам землі вже має доволі. Ні, не доволі, йому все мало, все старає ся за більше. Так він посів уже й Козакового города половину.

Можна було знати, що Юрцьо прогайнує все, що має. Тяжка, покарана була година старим, поки сей лежень сидів при них. Короткий час показував, наче справді хотів

статкувати, але скоро виказалась його давна натура — пішли гульні, сварки, а коли доходило до бійки, відділились молоді та почали хату ставити на своїм. Старий Многодітний дав дерева, а Іваниха вже мусіла робити як конина при сім будованю. Але глина до тої хати місила ся горілкою, не водою — стілько її випили. А була вже хата готова, то гульні та бенкети не переводяться: з одного не прочумаєш, уже другий іде.

Гризли ся старі; таж то їх праця марно йде і то у рідних дітей. Козак жалує за свою землею, а стара касяє, що її причина: не помогла би була дочці, не знали би були п'янici. Такі думки думають обов'язково сплять, лише качають ся з боку на бік; Іван позіхає, а стара плаче, або молитви шепче, а віконце в Юрковій хаті блимає слабим съвітлом, що в могилу їх жене, а нераз крики та співи вриваються в тиші, облітають стару хатину та поваляють її на них.

Що-ж найважче, то се, що Маланка перейшла на його віру: пе він, пе й вона. Виростала ще висока, і налила ся, роскішна, що лиш зглядають ся на неї, а иноді як напе ся, як іде з корщми в затоки тай ноги волочить, жаль дивити ся. А мамі рідній не жаль, сердце її не тріскає, ні, тільки повалила ся стара, захоріла тай більше не встала. Пішла землю їсти й покинула Іvana з дрібними дітьми. —

Вже Юркова нивка та не Юркова, вже свою хату треба покидати — пішло все на марне. Вже Юрко допиває могорич, а лахмате та крам зложене на фірі. Маланка випивши йде за фірою, ідуть на чуже село, на службу,

до скарбу. Ще на її лиці слідно, як брудним кулацом розтирала слози, але горілка прогнала жаль. Іде Маланка мовчки, несе дитину на руках, старше лежить на возі закутане, а Юрко сварить, публічить старого тестя, що не хотів приняти їх у хату. І ніхто йому не протищить ся, лише вітер мете за ним купки снігу, проганяє геть на нову селитьбу, на чуже село.

Тепер мав Іван спокій, а мав хоч до того часу, поки сніг не зліз, земля не зазеленіла. Сирітська пустка споглядала непотішена. Хата не тужила за такою хохляйкою, що лишила її полупані стіни, повибивані віконця, немиті двері. Воробчики під стріхою цвіріньвали по давньому, але туги не розганяли і дихав від пустельні гірше лютий холод на Іванове подвіре, ніж із північним вітром. Крізь діри в тині шульгають собаки та гризути ся на городі, або покачає ся яка по мерві, що стелить ся на подвірю. А часом рилюнуть ворота, то Івана по душі ріже. — Вже й так невесело живе ся йому, самітному вдівцеви з невеликою дитиною. Старшенька від Дмитрика зчов померла, а сей ледви чи буде жити. А чи буде, чи помре, то Іван мусить у хаті палити, їсти варити, а добре, як коли-тогда прийшла стара Корниліха тай змила головку малому, та коло шматя лад дала. Часом приходила, але наймити ся не хотіла у вдівця, будь він і старий... а другої наймички нема. Сидить мале на пальовиску, кулить ся, а батько кує та бульбу пече у приску, а на дворі студінь.

Та не так болить його серце за нього самого, за дитину-сирітку, як за сю пустку, що за тином. Була се колись його земля з діда-прадіда, там його любий, вишневий садок.

Кілько ночей пролежав він у нім, на сопілці граючи. А тут прийшло: записав старій. Та не на те записав, щоб межею ґрунт ділити, ба, коли прийшов такий, що поділив та ще й чужому продав. Не вільно тобі вже піти на свою землю, можеш лише понад пліт дивити ся. О, дивити ся можеш та серце собі кервавити. А кому продали? Як відсі виходили, то, як якийсь казав, щоб хоч прийшли були та сказали: дідьку, чи чорте, так і так. Щоб хоч були в хату наплювали — ні, нічого.

Згадав тоді Іван старшого сина. Сі думки ховав він глибоко в серці і боявся їх випускати із тіни. Ся тінь лежала на нім цілім, аж чоло вкривала і всувала ся в морщини. Але як туск великий розсаджував груди, тоді він викликав перед очі сідніка, що його зрадив, покинув. Приняв панську одіж, чужу мову і віру і відрік ся хлопської родини. З такою натугою думав про сина, що наче живий проходив він поуз нього, а коли старий мав молот у руках, то готов був розсадиги ним череп зрадника.

Погадав собі за своєї діти, кому він племкав їх, на що ростив. Той зрадив, ся за ворога віддала ся тай сама ворогом стала, кілько-ро в могилі, одно мале, що рід його має вдер-жати, сидить скорчене, слабе, тай що з нього буде? Яка будучність, яка доля? На кого пра-цює, для кого трудить ся, хто йому з під ніг ґрунт видре? На що йому сей молот, що ним викує? І кинув молотом під ноги, аж у землю його вгратив, сів на поріг і зросив землю сло-замі, а свою грудь облекшив від горя, що каменем її давило.

З весною виявилась страшна тайна: старий Многодітний підставив когось до купна, за песі гроші набув синову оселю і зараз же наймив її Жидови Воронови.

Перший раз Жид забрив на Селище. Навіть на Майдані їх доси не було, аж тепер приймуть ся. І то від кого початок? від Козакової займанщини. Івана дур брав ся.

А тимчасом лейтенант верховодив у селі. Було село мирне і тихе; він прийшов, захотів старшувати — ніхто не противив ся, бо ніхто не знав, чого він хоче, лиш бачили, що до двора ходить — от він і захопив у свої руки влада і став отаманувати. Далі тягнув усі праведні та неправедні зиски з уряду, заскачував коло пана, їздив до міста і кого міг, то приєднував до себе, щоб не стояти самому одному з паном лиш проти громади.

До тепер таких сторонників вязала залежність від двора або від Многодітного, грошеві справи, потреба пасовиска, звільнене від бранки або від вправ військових, податкова екзекуція... але се не було тривке. Тепер мав знайти ся сполучник, що на історичнім тлі нерозвинених культурних обставин руської суспільності міг мати і мав велику вагу.

До тепер парафія Королівщини була в Кільшанцях. До неї крім Бірок та Конюхова належала Слобідка, давно вже запродана княжній, Залуче над Збручем, та ще 2, 3 села близше до Болотища. В них назбирало ся стільки душ латинського обряду, щоб дати парохови невеликий дохід, про який він не дуже потребував і дбати, бо костел мав добру фундацію з добрих, давніх часів.

Але стан сей змінив ся, скоро філя агресивної польської політики стала прибувати. А се діялось поволи, майже недостережено. Ріжні бували остаточні причини, що видвигали з під землі костелики, так як ріжний (а ніколи чистий) був стиль їх будови та ріжнородні фонди, між тим, коли правдивої не то не виявляло ся, а то й не досліджувано. Русини сказали нераз, що „є нова твердза“, чи якусь подібну фразу, тай по всім. Між тим парох знати свое, що хоч є кілька костелів, то тепер кожда дочерна і кожда матерна мають з осібна числити по стілько душ, кілько числила колись матерна з дочками. Щускав отже в рух душехвагство, яке послугувалось усікими способами. Амвон та сповіdal'niця віддавали першу прислугоу, а сї, що стояли на чолі противної сторони, сїрої маси, руські попи були соvісні, делікатні, з моральними засадами і мориторично критикували. Ксьондзи-ж робили свое дальше. Се ecclesia militans.

Сей з молодших, що прийшов до Кільшанців, намовив Яблонського побудувити твердзу в Кільшанцях.

Яблонський, його син і домашній учитель не дуже були побожні. Пані, дочки і тувернантка — сї вже їздили четвернею до кільшанецького костела, а перед їх приїздом навіть не починала ся служба божа. Через таку недогоду був би ніколи не ставув костел у Конюхові, та не ходило про їх догоду, але про душ спасене інших. Ксьондз казав: цар Александр говорив, що розуміє республіку, розуміє абсолютизм, але що є монархія конституційна, що се таке? Я я розумію православе, розумію католицизм, але унія, що се таке? Се замасковане православе,

і з ним треба воювати, або невироблений ще католицизм, і треба приспішити його розвиток.

Воював і приспішував, а до цього дуже потрібний сувіжий костел.

Яблонський і сам розумів, що поза історичним Drang nach Osten ревного католика говорив із нього і польський патріотизм. Адже бачив, що відкрите парохії, котра несе з собою польську мову, до котрої належить вища класа суспільства, певно розгуртує сіру до тепер, а йому ворожу громаду. Намовляти його не треба було.

Досить було сказати, що Дубови буде сей костел сілю в оді. Таж Яблонський не мав у повіті більшого ворога, як Дуб. Сей піп не тільки критикував повітову господарку тай то ще так переконуючо й з насыміхом, що навіть самі шляхтичі слухали його потупивши очі, але ще збирал ся згуртувати ліпші сили селян, а інтелігенцію прихилити рішучо до люду та склонити до з' організованої праці. Ще не прогув по краю голос вічевого дзвоня, що 80-го р. скликав півтретя тисячки Русинів на велику раду до Львова. Не та рада, але той дух широкого збратаця і поступу і жива надія красної будучності підняли вічевиків, вони її рознесли по руській країні тяжко неволеній та темній.

Отець Дуб із сими вражіннями прийшов на свою парафію та став трудити ся. Ширив „Батьківщину“, заложив живу філію „Просвіти“, а що до політичної роботи, думав і заходив ся, щоб вона в цілім повіті ведена була одноцільно.

Вже кілька років трудив ся, працював ревно, рук не закладав і надіяв ся дійти до

бажаної цілі. Вибори до парляменту, за які прийшлося йому подбати, не дали доброго успіху, але показали розумну акцію, а в соймі був від цього повіту послом русський съяще-ник, що хоч богато балакав, але говорив іноді і розумні речі та служив Руси як умів, поки не прилип до Романчуківської „угоди“. А що вже нові вибори до ради повітової вийдуть на користь Русинам, Яблонський не сумнівав ся. Отже мусів „ділати“.

Не тратив надії, упував на силу жандармських бағнетів, на старостинські штучки виборчі, на підкупства, а все ж і позитивної праці не забував. Збирав ся оснувати в селі захоронку під управою польських служебниць і сподобав собі замисли свого молодого пароха, щоби здигнути костел. По інъих селах, тут то там, де було хоч трохи латинників, вже костели стояли, або хоч посвячене місце ждало. В Конюхові не начислив би більше як 20 латинських душ і то в самім таки скарбі, а надто не було фондів, а Яблонський не вилазив із грошевих клопотів.

Та тепер політичний інтерес і ксьондз наперли на Яблонського, а маєткова справа також поправилася. Дідич затягнув нову значну позичку, отже міг сяк так прийти справі в поміч, а впрочім більшу частину видатків на костел можна буде покрити так, щоб не коштити ся. Тепер він дома, займає ся господаркою, повітом та селом, отже має такі способи.

Дерево казав зрубати на Боготі, хоч вируб був запроданий, камінь казав Многодітному лупати на громадськім березі, а возити за шальварок. З ради повітової прийшов війтови наказ, що громада в сім роді не потребувати

ме ніяких направ дороги, отже всії престаційні обовязки громади має він обернути на будову костела. За порадою Яблонського сповнено сей наказ скоро, щоби проволока не дала часу до незадоволення, толків, поради й опору. Так випалено цеглу. За тим пішли складки, дохід із кар громадських, які тепер сипались, відтак жертві і фестин із забавами, штучними огнями і томболями.

Дрімучий, підскубаний через Жидка Богот здрігаючись приглядав ся на те саме місце, де Семенко Многодітний справляв поминки за батька. Була тут тепер також криклива юрба, але панська; тут одні прийшли здобувати ласку своїх начальників, другі пити алькоголь, а все лиш на те, щоб під якимось позором дерти гроші на съятиню, в якій жертвуючий і молитви не змовить. Богато було там принадних видумок, за які платило ся до рук гарних дівиць гроші потрібні для будівельного комітету... А за огорожею стояли ті, задля яких будувалося костел і приглядали ся на панську забаву.

По тій же забаві будова справді зачала ся і вела ся скоро: гроший і матеріялу не бракувало, тому й робота не ставала. Многодітний належав до комітету і що міг, те з доброї волі робив для задоволення пана та ксьондза, але не з доброї волі став він одним із благодітелей цього храма.

В той час була в Конюхові люстрація громадської каси і люстратор, хоч наперед заповів був свій приїзд, хоч був дуже вибачний, мусів, примкнувши вже очі на закриті недобори, ствердiti брак трьох соток, які повинні були побіч дрібнішої суми лежати в касі.

Спитав про них; лейтенант щось крутив, але лихий сам на себе за невдачу, рахуючи богато на ласку маршалка, гороїжив ся, обидив люстратора і майже явно сказав, що маючи Яблонського за собою, не боїть ся нікого. Тоді люстратор, щоб не сходити на урядову дорогу, чого виділ „не любив“ — пішов із війтом до двору.

Многодітний перечислив ся, рахуючи сліпо на пана. Там як раз говорило ся про нього недавно і окоман висказав свої підозріння, що війт при будівлі костела краде. Почали рахувати, кілько у нього поля і показало ся, що се може перший богач у селі, хоч 20 років назад не мав нічого крім двоїх дітей. Окоман відкривав Яблонському очі з пімсті. Мав бо такого сина як лейтенантів Юрцьо і хотів того урвителя оженити у Многодітного, але сей не злакомив ся на зятя пана, лише відповів, що йому треба робітника та статка. Сим зробив собі ворога, що почав йому натоптувати на пяти, а по малу хотів йому заперти вступ до двору.

В таку поруявив ся в дворі війт із люстратором, а тоді Яблонський не паньковав ся з ним. Пішли до кабінету, пан запер двері, нахилив ся над ним та крикнув:

— Драбе, ти вкрає три сотки!

Семен потупив ся і мовчав.

— Драбе, ти вкрає три сотки! — крикнув Яблонський у друге і поклав важко руку на його плечі.

Семенко ще мовчав, лиш очима кліпав, дожидаючи штурханця.

— Де гроші? — гримнув пан і затиснув кулак, щоб вибити приятелеви зуби.

— За нивку заплатив.

— А видиш, злодію! — сказав Яблонський і порснув съміхом стрясаючи з себе злість. — Хлоп як би не вкрав, то згине.

Многодітному зробилося жаль і досадно.

— Лиш половину, бігме половину, ясний пане.

— А друга?

— Я дав на косцюлок, купив зеліза, заплатив за фіри, привіз цементу.

— Брешеш, лайдаку! — поскочив пан у друге і дав здорового стусана.

— Абим не дочекав! — застогнав лейтенант, похилився тай зробив жалібне обличчя.

Яблонський впав на добру гадку.

— Знаєш що, Семенку? — сказав. — Вірю тобі, що ти вже дав половину на костел і вважай, щоб мені Жид не впоминався за гроши, а тепер знаєш, що зробимо? Других стопятьдесят даси також на костел і то до трьох днів.

— Як то дати? — поблід Семен.

— Відрахуй півтора сотки на руку, тай так даси. Принесеш до мене, я дам тобі квіт і ти спокійний, а не принесеш до трьох днів, — не будеш війтом і ще підеш там, де за дармо годують.

— Змилуйтеся, ясний пане, відкиж я бідний візьму стілько богато грошей?

— Тихо, Семенку! Принесеш гроші і по всьому. Будеш іще читаний, щось дав три сотки на костел, а не даси, то будеш суджений, що три сотки украв.

— Але най буде до 8 днів — просив ся лейтенант, надіючись у довшім речинци ослобонити ся якось від напasti.

— Най буде чотири дни — згодив ся маршалок і покликав люстратора.

Сей при від'їзді опечатав гроші, які були ще в касі, не позволив зірвати печаток, поки сам нарочно в цій цілі не приїде, прибрав до каси два замки і ключ до одного віддав війтови, до другого касієрови. З тим поїхав, а був дуже незадоволений самосудом пана маршалка.

Многодітний у друге перечислив ся, рахуючи, що його довг забудеть ся: окоман мав особлившу приємність у тім, що кожного дня рано пригадував його довжникови. Видячи таку постійність пішов лейтенант третього дня вечір до свого комірника Ворона.

Жид уже давно лоточив йому голову, бажаючи купити сей ґрунт. Був би йому догідний, бо давав опору на цілій Майдан, Селище, та „за керницею“, але Семенко доси ще спекував ся напасті. А тепер прийшов роздразнений і бажаючи покрити неспокій, пустив ся в широку розмову, та аж після довгої хвили зажадав завдатку. Жидови все одно, війт чи не війт, обіцяв гроші за тиждень, відтак за пять днів то за три дни. Коли ж почув, що треба зараз дати, або найпізніше завтра рано — урвав із ціни п'ятьдесятку.

Многодітний вив ся з болю, терпів тим більше, що розумів кождий тяг сеї операції, нераз же він її виконував на других. Але носив вовк, понесли і вовка, а Жид купив оселю.

Промінє осіннього сонця вже ломало ся на куполі костеліка. Посвятили його торжественно, по проповіді відчитали ктиторів і благодітелей храма, між ними й Многодітного,

а під вечір запустів обкопаний цвінтар, по-меркли сірі мури... Стойть він за рікою, за провалом, високо. Невеликий, невисокий, а баня тяжка, широка, на подобу мітри гет невідповідна, та показувє претенсію. Її хрест гордо пинеть ся, щоб блисти ти понад убогою руськю церковцею, але церковця стойть мов мати між хлопськими хатами та садами, а ся мертвичина відсунула ся за ріку, на скелю, під ряд з двором.

Прибитий горем, з розбитою душою шняпав Іван по своїм обістю. Не мав тої тяжкої біди, що зимою: і худібку лекше обійти і наймичку дістав..., але біль не уступав ся з серця, лише давив груди. Жура виганяла з хати, а не мав бурлака до кого йти. Коли дружини не маєш, до дітей піти не можеш, то вже ти, сердего, сам один як палець, хоч село велике, хоч съвіт широкий. А до коршми кождому вільно і не питаютъ, коли підеш дальше. І він заходив до неї, та вже тепер остоgidло...

Пустив ся до кузні, бо робота ждала, а Іван лиш тоді робив, коли була охота. Відчинив двері, взяв ся міркувати, чого де треба, як що робити, але молот не йде в руки, нема що вугля жарити. Посидів тай вийшов.

І так, як був, переступив плотик, пішов на подвіре, а з подвіря на огород.

Грунт був тут спусковатий. Іванів родючий, ситний огород похилив ся легким спадом до річки, але не досягаючи її берега спер ся на поклад каміння, що його чисті філі підмивали й котили ся невпинно дальше. На лівім березі річки, за полями підіймали ся зводами Медобори з високим Боготом.

Іван зійшов у низ аж до скали, вступив на камяну стежку, і окружуючи свій огорod межею, подав ся на вигін тай став підіймати ся в гору на „пустку“, на могилу. За могилою в низу лежала долина, що вибігала аж на піdnіжє гір за десятими гонами і від осіннього подиху поволи вмирала. Та не глядів Іван на неї, на золоте павутине, що летіло в повітрі, чіпаючись кождої бадилини; глянув на Богот і бачилось йому, що хтось спускає ся стежкою на Запуст. Слідив його хід, шукав його за корчами, коли поринала за ними висока постать, але й покинув її та потонув у власних думках.

Колись над сим Боготом, як сходило сонце, то сувітило над їх добром; колись як заходило сонце на Кватирах, то завертало їх худібку до дому; а тепер Богот конас, а на Кватирах пан сіно косить... З Боготу пішло дерево на палату, пішло на костел, іде на всі села, а Конюхівцям зимно. Чого-ж наступає пан на нас? Має стілько землі, стілько лісів, чому ж він нам усьо, а всео бере? Забрав у нас добро наше споконвічне, йде за нас до сойму, до Відня, в громаді наставляє лайтнанта війтом, а сей відбиває у мене ґрунт... Нема для тебе, хлопе, нічого, сам ти стоїш на своїй слабій силі, тай не надій ся нічого...

Було тихо і сумно на великій, пустій долині, тільки відсувала ся на ній усе дальнє та дальнє довга тінь могили. В горі над полями звив ся живий голосний віночок ластівок, понизив ся, розвив ся ланцюком у довгий ряд, завернув ся ще разів зо два, прощаючись. Там

були безпечно й Іванові ластівки. Весною прилетіли вони на своє давнє місце тай стали підправляти, а другі на ново ліпти гніздочко. Але воробці, що ні оруть, ні сють, а ідять готове зерно, стали відбивати їм готове гніздо, а друга пара не дала ластівкам докінчити зачатого і сі мусіли летіти шукати в іншім місці долі для себе. Як жаль було Іванови скривдженіх ластівок, але вони літували тут, а тепер летять у інший край, де вічна весна, де нема холоду. Там за ними воробці не полетять уже.

А куди ж тобі йти шукати тої землі, де нема зими, де гнізда тобі не видрут?

Тимчасом із Запусту вийшов Стасюк і вже стоїть над річкою. Се він ішов із Боготу, видко, не забув у ліс ходити та соловейків слухати. Але вже соловейків від коли нема, а батько женить його на друге село до Слобідки, — ніколиж йому вже по лісах волочити ся... Відпрошував ся, доки відпрошував, але вже годі. Вже старому парубкови трицятій минав, а в хаті нікому господарювати, відколи мати охляла...

Куди-ж се він? до нього, в хату? Махнув йому рукою, замахав капелюхом і Стасюк справив ся на могилу.

— Здорові, дядьку! Гріється на сонці? Коли-ж воно не гріє.

— А ти на соловії ходив?

— Де-ж уже співають? Але нам тепер співають інші птахи пісні побіди і свободи.

— Мені співає ворон за плотом, а пугач на кузни.

— Може то не вам. Але чому ви не показуєте ся ніде? Ми читаємо книжки і газети;

одним читаю я, другим Онисько, а на куті Будз. Ви хиба забули ті часи, коли отримували у себе читальню? І ми відкриємо незабаром читальню.

— Петре, де ти ходив?

— Ходив до пустельника, бо гадав, що може здibaю там Стефана Лозу з Вільхівців. Маю лист до нього.

— А не був із ним Задорожний?

— Не було.

— Варта би піти до нього. На самоті розбиває ся чоловік із думками, а так би піти до родини.

— Коли-ж підете?

— Не знаю.

— А пустельника нема вже; кажуть, що заложив монастир.

— А ти до мене чого йшов?

— Маю вас кликати до от. Дуба.

— До кільшанецького?

— А щож.

— А чого?

— Скликає людий. Лозу кличе і вас і слобідчанських і ще сторонські будуть.

— А ти у дівчини не був, лише якийсь збір скликаєш?

— Лишіть, Іване.

— Ні, по правді, хто нам буде писати пісню на весілі? Будуть за тобою бігати до Слобідки; таж ти як виписав весільному старості пісню, то міг її читати на панськім весілю.

— Буде і без мене.

— Та буде. А коли-ж весілє?

— Нині була друга заповідь. Але скажіть мені, підете до Кільшанців у середу?

— Ніби з тобою, чи сам?

— Можу вступити по вас.

— Поступи тай підемо.

Стасюк пішов, а Іван дальше думав свої думки на самоті, бо свого горя не показував нікому. Перед ніким не розкривав душі, бо вже сам лякав ся, кілько там суму. Ціла пропасть.

Не жити йому було, як інші тихим хоч убогим житем хліборобським: на хліб заробляти та родину вдержати, кривду терпіти та гнутись? Хто не терпить кривди, скоро вже мати над колискою співала журливих, кріпацьких пісень?... Що-ж, коли займила ся в душі іскра, збудились нездійснені бажання, тай пропав супокій, чи лиш — байдужність. Окрім кривди власної чув кривду свого стану і терпів іще більше.

Коротко тревало се перше тай не остатне відроджене, сей розмах до широкого лету, що пірвав Іванову душу в країну ідеалів.

Але відвічний ворог пустив навальну бурю і почала ся борба. А тихий, зболілій голос тоді нашептав сумніви і розбив душу...

А там прийшла негода, тяжка недоля з Многодітним, пекло в домі. Він забув про сьвіт божий, громадські справи понехав, дарма що о. Дуб давав провід далеко не такий, як Галька та Борисікевич. Він мужика вважав своїм братом і рівним собі чоловіком. Та як раз чув Іван таєну знеохоту до нього.

По своїй привичці бувший учитель чи не більше звертав уваги на молодіж, ніж на старих. Запрошуав до себе лімназистів та академіків, давав їм книжки, зводив безконечні розмови, духа їх гартував і заходив ся виро-

бляти у них самостійний характер. І сільських парубків стягав через Стасюка до себе. Розповідав їм, якими громадянами мають стати, скоро прийдуть колись на своє гаzdівство, давав їм книжки. Найбільше чарував їх своїм золотим словом. Се їх хапало за серце, бо доси, через те, що в них ні хозяйства свого, ні сім'ї, ні права голосовання не має, ніхто не звертав на них уваги. Вони-ж книжки перечитували скоро і пильно, тай що то молодим людям перебігти із Вільхівців до Конюхова, або з Бірок до Слобідки, до Кільшанців. Замісь співати сороміцьких пісень, щоб аж плоти хиталися, замісь бігати безнастанно за фартушиною та бійку через те зводити, вони вже мали інші думки та поважні замисли.

Козакового хлопця пізнав о. Дуб, як сей робив съмлі поміри і черкав плян та поучав майстра, як треба пересипати дзвіницю. Се так Дубови сподобалось, що будучи сам убогим, роздобув у одного заможного съященика гроший тай післав його на nauку. Без труду дістав ся сей до реальної школи, хоч уже в літах був. Але побувши там років 2 чи 3, пізнав ся з інженером та став їздити з ним за помічника при сипаню зелізничих шляхів.

Заробляв добрі гроші і не хотів уже ходити до школи. Їздив до нього о. Дуб — але хлопець не послухав його намови. Тоді вибрав ся батько — але син стидався хлопського сардаха і втікав від нього. Приїхав Іван зажурений. Не міг свого сина згадати без болю і без гніву, не міг згадати о. Дуба без жалю... Коли однак кликав так явно та славно, коли там стануть інші, лише його, Івана Козака, бракувати має, він піде. Пообіцяв ся — і піде, але от збудилось його неприспане горе і він заблукав ся

в своїх невеселих думках, наче в лісі неприступнім.

Уже гай стемнів, уже з гружівна підіймилась непривітна пітьма і облітала конюхівський горб темними крилами, кидала навкруг холодний подих смерти, як Іван пішов у самітну хату.

IV.

Отець Характерний не заїхав на рундук своїм фаетоном, лише казав Фірманови під'їхати під браму та ждати на умовлений знак, не випрягаючи коней. Так усе робив. Немиле йому товариство — він устане, вийде тихцем, а Фірман готовий на поклик і вже о. Характерний від'їхав.

Важко було йому зайти до о. Дуба, от і пішов він у зільник, а звідси підняв ся камяними сходами на віделонений до полудня та-нок тай сів на лавку.

О. Характерний, як совітник і містодекан мав поручене переслухати о. Дуба наслідком своїх власних таки доносів до консисторії. Очевидно декан не хотів брати ся до немилої справи, а донощик знає і тому дав йому вести слідство, щоб заразом дати йому можливість вчасного поладнання кривди. Характерний вимовляв ся, як міг: то слабував, то хотів зложити своє містодеканство, а все ж

таки по ушімненях мусів перевести слідство. Отже сидів тепер на лавці і обтирав із лиця шіт. А вибрав нинішній день, бо приятель його о. Ович, другий містодекан, маючи запросини на збори до о. Дуба, обіцяв ся тут приїхати і додати Характерному відваги, тай нині схоче Дуб збути справу двома, трьома словами. Змовили ся на 8-му годину рано, поки з'їдуться інші учасники. Але чи додержав Ович слова? Обіцяв так, що не можна на нього чіслити, а спитати ся нема кого.

Характерний сидів, чинив ся стомленим і припoчиваючим, ловив вухом кождий гамір у кімнатах і дожидав когось, хто перший вийде. Не знов, що замісся Овича, приїхали, тай то ще вчора на ніч о. Мисливий, Спирідіон, Далекий та Крутій. А вже Крутій знов усе, що діє ся в хаті; він стежив усі рухи Характерного і з усъмішкою пішов його привітати, бо господаря не було дома.

Характерний дуже зрадів. Правда, що пустив на Крутія не одну клевету тай тяжку, але сей мав гладке товариське поведене, в нічім не був съвідім і Характерному неохоти не оказував. Впрочім умів від усякого, і від нього, вивідувати ся щось цікавого. Характерний був іще рад сїй стрічі ізза того, що Крутій був ревним приклонником, а Дуб ще ревнійшим поборником нової ери, отже числив на се непорозумінє, а навіть пустив кілька фраз, щоб заявiti ся против політичної безоглядності о. Дуба. Крутій з їдким насыміхом повитав у московській характерній амфібії прихильника нової ери і взяв ся по майстерськи витягати з нього урядові тайни та кондеканальні сплетні.

Минуло кілька хвиль і вже Характерний сповідав ся перед розмовником зо своєї задачі і дав переглянути папери з консисторії. О, горе! О. Дуб подавав своїм вірним фальшиву науку про піст. На письменні закиди і візване до одправдання, відписав більше менше так:

„Неправда, щов-би я ширив якусь єресь, неправда також щов-би я хулив ціст. Я сам у часі посту ім мясо лише раз на тиждень, а здержуєм ся від тютюну і напітків — шануючи церковний звичай. Навчаючи вірних, бажаю хиба надати постови інъше нїж до тепер значінє, але то згідно з духом церковних постанов. Без усіх наказів не єсть же мужик скоромно, а вже як прийде піст, він умертвляє свій пісний організм надмірно.

„В піст стає мужик іще тяжший до мисленя і розумної бесіди, ніж звичайно, працює невидатно, а навіть його змисли від надмірного посту тратять силу. Кождого вечера стукали по моїм частоколі латинники, вертаючи з костела, де ксьондз фанатизував їх та літаниями бажав їх охоронити від впливу церкви і моого. Переконав ся я, що це робили своєго хлопчика-пустяки, але сліпота людей нападає. Коли по містах діспенза є правилом, а піст виїмком, не вважав я потрібним голосити на селі застарілу засаду. Правда, жінкам заборонив я морити себе, але дівкам, парубкам і чоловікам накладав іншу страсть. І так є у них похвальний звичай носити темні хустки та гарасівки і не строїти ся в коралі в часі посту. Сей звичай старав ся я скріпити і утвердити обовязково, надто наказував молодіжі вести себе особливо чесно, мужчинам заказав у середи та пятниці курити і остро заборонив

гостити ся трунками. Крейцарі, які мали піти на почастунок, приносили парохіяни на церков і по проповіді був кождий поіменно почитуваний за такий учинок.

„Хто мене обжалував перед начальною властею, повинен іще був доконати ся, як взірцево вели себе мої парохіяни, чи в часі посту дали яку роботу судам, жандармам та громадській поліції, або заробок коршмарови. Я задоволений ними, вважаю їх людьми і вони себе людьми вважають.

„Тяжкий економічний бит відхиляє потребу наказувати хлопови умертвляти організм, се жерело праці, якою всі живемо, а нинішній устрій суспільний не дає мужикови можности в часі посту віддатись аскетичним заглубленям у свою душу. Назову щасливою сю добу, в котрій давні постанови що до посту наберуть актуального значіння.

„Перед двадцять роками архієрей іменем апостолів дав мені власті навчати вірних. Се я роблю. Чи доїми віри я маловажу в наукі, про се можна буде пересувідчити ся в часі канонічної візитації. Не перечу, але визнаю отверто, що доїмам признаю друге місце. Яко християнин і съященник у словах своїх, учинках і науці виходжу із становища любови близнього, його добра і користі, бо від любови починав учитель церкви, Христос“.

Характерний прочитав, заломив руки і видивив ся на Крутія.

Сей похитав головою і сказав, що дивує ся, як міг Дуб післати консисторії таке письмо, якого там ніколи не зрозуміють.

— Та не дивуюсь — поправив ся — се чоловік слабий, знаєте, що сухоти у нього змогли

ся і добивають його, тому він часто виходить із рівноваги.

— Але на саму річ, на його науку, що ви скажете?

— Його правда.

— Ви може лиш хочете мене добре настроїти для него? Тож і без того, як знаєте, я йому прихильний.

— Ей, ми знаємо, що о. містодекан усій братії прихильні, а хто від вас що має, то хиба що доброго, подічим вас мав би споминати.

— Не съмійте ся, але ви робили би так само, як о. Дуб, коли його похваляєте?

— Не сумнівайте ся про те.

Характерний перепудив ся, а Крутій грав із ним дальше.

— Я признаю ся вам — говорив Характерний по хвили — і то лише перед вами буду такий отвертій, що я сам похваляю ревного съященника о. Дуба, і не розумію, за що його консисторія переслідує. Але нам не можна з тим виступати.

Крутій глузував собі з містодекана і повів його під корч ліліяку*), де о. Дуб мав свою лавочку і стіл до читання та писання. Вже осінь підкрала ся в дівочий зільник, звялила зелену руту, позривала з бозу листок за листком, як досьвід, як жите вялить надії, зриваючи полулу одну по другій. Убогий домик приходський освічений на однім причілку зійшовшим сонцем мерз у холоді осіннього ранку, стояв наче забутий. Видно було, що господарі шукають своїх цілий поза ним. Вона неслася тягар господарський, а він віддав ся справам за-

*) Ліліяк = боз.

гальним, руйнуючи свій бит і своє здоровле. Але вбога хата була гостинна. Невеликі склянні двері самі відхилилися, щоб і Характерний ішов у їdalню. Через пару хвиль вийшла на сходи добродійка з дуже лагідним лицем і тихим, солодким голосом просила Крутія на каву, бо о. Дуб казав собі післати сніданок до зачристії, а інші гості вже сидять за столом. Її спідниці держалося руками нечесане, босе дівча, плигало довкола мами, шарпало та загорталося в широку спідницю мов у шаль і викрикало. Мати гладила її по головці тай лагідно заспокоювала.

Характерний покинув розмовника, підбіг до добродійки, вицілував руки і шаргаючи запятками по камяних плитах став розпліватися в солодких фразах. Її лице побіліло, коли побачила прихильного для їх дому сусіда; вимовляючи якусь фразу, запрошуючи рукою, пішла в хату.

Відтам виходили вже клуби диму, чути було, як гості свободно ходять і розмовляють, а о. Мисливий съміявся з Крутія, що поки сей никав по городі, вони вже каву випили. Почувши се Характерний не входив уже до середини, лиш остався на танку, а побачивши на подвір'ю наймичку, переймив її на лету тай став питати, коли приїхали гості, куди пішов господар, де поїхала панна.

За малу хвилю вийшли всі гості в городець і привіталися з Характерним холодно. Всі пішли оглядати будову церкви, а його й не дуже запрошували, але Крутій остався з ним для розмови. Ще перебила їм служниця, коли вийшла сказати, що імость просить на каву, але Характерний казав подякувати.

Крутійови сказав він, що гріхів о. Дуба є більше. Вичисляв їх.

— Я — відповів Крутій — не вважаю сего над'уживанем сповіdal'niці і тайни показання. Ви хиба не знаєте, що латинські попи ведуть із проповідниці та при сповіді виборчу агітацію, відстрашують від церкви і т. и., а проте ніхто їх слідствами не переслідує.

— Але се не должно бути.

— Тепер він уже й не потребує накладати такої покути, бо кільшанецькі й самі вже знають, що робити, і слухають його доброго слова, від коли пересъвідчили ся, що він лиш їх добра бажає. А зразу дармо приказував обсадити деревами небезпечний яр, де розбивала ся худоба і люди. Аж покута помогла. Садить сваток вербу так досъвіта, щоб сусіди ще спали, тай півголосом відмовляє молитву, а тут надійшов другий з кілем та лозовим прутем. Понюхав перший табаки тай повідає кумови, що мав дивний сон за сей яр і лише пробудив ся, зараз поклав собі дерева в нім садити тай садить. Але сей другий знат, що розмовник бреше; знат і лише жалував, що не вміє і він якусь байку за сон розповісти. Взяв ся до роботи, але як бачив, що з нього сват підсміхає ся, не видержав. „Мені видить ся — казав — що і наш піп мав мати якийсь сон за сей яр“.

— А дивіть ся тепер: цілий яр, то одно верхіве зеленої верби.

Характерний терпливо слухав, а Крутій розповідав.

— Друга знов улиця відвернула потік, що плив яром аж на конюхівські Кватири. Тепер воду з жерела спроваджують дубовим же-

лубом, а потік пускають на Матвіївку і мають на неужитку ставок.

— Добре — перебив Характерний — але деж тут справа божа, де спасене душі?

— Є і божа справа. Ви бачили сї щепи, що висаджені ними дороги і повітовий шлях на кільшанецьких полях? Кождого третього року іде з них дохід на церкву. Сї, що за покуту розвели пасіку у себе, дають віск до церкви і через те ви не побачите тут одної білої сувічки. А кождий грішник, роблячи покутну роботу, має час і молитви відмовляти — чи ні?

— Знаєте... розумієте... та я перед таким пастирем, як о. Дуб чолом бю, ви се знаєте. Ale чого ж він себе наражає маючи дрібні діти?

— Він лиш по своїм переконаням... а знайшов ся якийсь мерзений донощик...

— Ale заказ заказом, а у нього бачили „Народ“.

— На се вам скажу, що митрополит не мав права забороняти духовенству лектуру. А поза тим сей заказ безхосенний: хто радикально успосаблений, сей не потребує конче радикального „Народа“, а приміром ви, хоч би й читали „Народа“ і Бог знає що, то радикалом не станете. А знов о. Софрон із Вільхівців, якже він буде місію против радикалів робити, скоро не перечитає їх газет?

— Се правда. Мені лиш прикро, що на мене впало вести слідство. Знаєте — розумієте, дуже мені прикро. Як тут навіть починати з таким чоловіком, як о. Дуб і за що його переслідувати.

— Ви вибрали невідповідну пору. Повинні ви знати, що нині з'їзд у нього.

— Знаєте — розумієте, я вибрав такий день, аби двома-трема словами скрутити карк.

— Дубови? — погадав Крутій. — Не бій ся, не підітне його така тупа палка, як твоя, хиба надглодже.

— Скрутити карк справі, — кінчив Характерний — і ми змовили ся з Овичем.

— Таж Овича повіз учора вечір Софрон до зелінниці. Ми стрітили їх; ви-ж уряджуєте місії замісь вибори приготовляти. А що до Дуба, він не відступить від своєї заяви і вважає себе правим.

— Отче любий, — клопотав ся Характерний — запевнене такого приятеля, як ви, буде цілком віродостойне.

— Ні, так не урядує ся. Випийте се пиво, якого наварив хтось і говоріть із Дубом. Я не обжалуваний, я не отець Дуб.

А тут о. Дуб надійшов із своїми гістьми, тільки добряга Спирідіон не йшов, бо виручуючи господаря поїхав до хорого. Ще долітав голос дзвіночка.

Ще з подвір'я причіпили ся до Характерного.

— Бачу, що вашій ясноюстистій шпачці не дуже плявдує попівський обрік.

— Деканський — поправив Далекий — тай пари до неї не ви дібрали.

— Найтяжше пару дібрati, чи чоловікови, чи конинї — завважав Мисливий — алеж було від княгинї два конї брати, що вам по однім.

— Каштанка з добрих рук, отче сусідо, від вашого тестя. Не жалую заплачених гроши: вона і на шпачку вже вважає і вже хоч знаю, що не виверну ся в рів.

— Що за честь для нас, отче декане! — повітав господар ідучи по заду.

— Я умовив ся з Овичем — звиняв ся Характерний.

— А, то буде і Ович? Ну, не надіялись ми.

— Чому-ж так, отче делегате, добродію!

— Та бачите, до радикала як заїдуть со-вітники, та ще такі, що мають доступ до Станіславова, то хиба не честь для нього?

— Соболізную, отче делегате, з причини письм консисторіяльних.

— Для мене се не болінь, я ділаю суві-домо і ділати буду маючи власть передану сув. тайною.

— Я свою думку вже висловив о. Кру-тєви, прошу його спитати.

— От, лишім се.

— Чи ви дістали „Галицьку Русь“ з го-лосом „Щирого Народовця“ против нової ери? Я вам післав через дяка.

— Дякую за пам'ять, але я нічого від вас не дістав, а „Гал. Русь“ передає мені о. Ми-сливий.

— А моя мама хоче вашій добродії пі-слати інничку, що дуже добре буде на яйцах сидіти.

— Урядувати буде, — каже ся делікатно.

— Та се вже скажемо добродії в хаті. Прошу близше за мною, тут і холод на дворі.

Пішли по сходах, один другого пускав передом.

Але незабаром появив ся о. Характерний на сих сходах сам, кликнув на фірмана, підбіг і вже його нефоремний фаeton запряжений одним бистрим, великим конем, за котрим дру-

гий мусів підсакувати дрібним гальцом, котив ся по доріжці, що вела до Слобідки.

Тимчасом подальші з'їздили сяскорше, а за ними і близші надтягали до о. Дуба.

Сонце стояло на полудни, як ішов до Кільшанців Іван Козак. Ішов із Кичаком і Петром Веренською. Стасюк іще раз переказав йому проосьбу Дуба, але сам іти не хотів, лише передав лист від себе. За той час, як Іван відтягнув ся від справ громадських, відтягнув ся враз із однолітцями, що перейшли школу московофільських народолюбців, виступили молодші, що читали „Батьківщину“, а відтак радикальні газети, та казали, що не підуть на сліпо під ряд попівський та сурдутових. До них належав Стасюк, а Іван кілька разів розмовляв із ними і хоч не змінив ся, то почував після сих бесід животворне тепло у своїм серці.

Дуб прочитав врученій лист і заховав супокій. Одногди був у нього Стасюк із Шмігельським і хоч заявив своє становище, не сказав, що нині не явить ся. Його присутність могла бути потрібна, хоч оба запевнили, що з їх гурту — а є іх у повіті немало — всі віддали голос на попівського кандидата — через недостачу власного. Всі вони єднають ся, відбувають збори, використують передвиборчу свободу для організації і можна на них числити, хоч не будуть брати участі в попівських нарадах.

Не вспів о. Дуб переконати, що Русинам не треба партій. Шмігельський вказав на те, що народовська партія містить у собі цілий збір відтінків партійних як найбільше суперечників і з того йде неясність, а далі неможливість сповнення сих неясних програм. Коли Русинам треба одної партії, то справді лиш такої, щоб

економічне піддвигнене простонародя, можність користуватись йому здобутками культури поклала на перше місце; всі, що на се не пишуть ся, най собі відпадають і творять осібну партію, одну, чи дві. Теперішня найбільша партія кладе собі за ціль справу формального націоналізму, а за тим хlop не піде. Її основу треба змінити, націоналізм лежить уже в нас самих. Користь із того, що Русини ділять ся на партії після того, як котрий пише слово „риба“ „рак“ чи „дурак“ є така, що мужики мають підставляти плечі за кандидатуру такого отця, Ми, що сидів собі мирно парохом 22 роки і не думав про товарину-хлопа, поки не забаг зробити карієру.

О. Дуб немило вражений різким тоном і критикою, признав про те очітане нових людей і радів заповіди съвітлійшої будучности. Розумів, що людська думка і стремління людського духа не спиняють ся, тому прийшов час на радикальну партію, а прийде час на дальший поступ. Але на те приходить поколінє за поколінєм, а потреба лучности істнуючого з ідучим, ідучого з минувшим. Привичка, чи традиція, кастові згляди і окружене не позволяють йому робити скоків. Потреба хвилі вимагає уступок обох сторін. Зносини з новими людьми бажав хиба скріпити і розстав ся з ними як їх добрий і мудрий, а не як старший брат.

А все ж тим більше мусів старати ся приснувати старших селян, чи взагалі всіх, котрі не зробили явної сецесії. Тому крім інших просив Івана Козака.

Наближаючі ся вибори були через те ще особливі, що соймовий посол руський з того по-

віта, хотячи бути більшим політиком від Романчука, переборців у своїх угодових заявах соймових, аж мусіли його виборці соромити ся, а о. Дуб вишукав іншого кандидата, отця Мі. Навіть мав надію переперти його вибір. Раз, що сей повіт бував переважно в руських руках і сей раз мабуть так лишить ся. А відтак, був тут новий староста, хитрий та гладкий чоловік, оженений з графянкою, що не хотів вислугувати ся зарозумілій, надутій шляхті. В спілці з о. Дубом повалив він Яблонського, прогнав фамілію з ради повітової, а більшість ради заняли Русини під проводом Крутія. На такі комбінації числив тепер Дуб і через те говорили радикали, що жінка інтелігенції торгує ся за хлопську шкіру, ділаючи ніби для народа без народа. — Ба, ся жінка не йшла одним ладом. Крутій заявив, що піддасть ся більшості злученого, великого збору передвиборчого, але до того часу застерігав собі свободну агітацію в користь евентуального новоєрського кандидата. Знов о. Теодор Ович, Харacterний, Софрон та кілька інших, що мали бути клерикалами, за слабі були до позитивної праці, але сильні до критики тай до роздроблювання сил. В кінці й мужики, явившись на збір, хоч і нерадикали, ударили також у клепало, а не в сконсолідоватий дзвін.

— Я просив ся до слова — промовив Наконечний з Котівки, — бо нам роблять кривду, як кажуть, що на Поділлю — хліб на кілю. Відко, що так колись було, коли так сказали старі люди, але щож, скоро потім вийшло таке конституційне право, що пани відбили нам ліси і пасовиска, а Жиди поздіймали з кіля хліб тай лишили хлопови саме кіле.

А кіля навіть хлопський жолудок не винесе. Тай що тепер робити тому хлопови? Хиба тую земленьку святу, сю нивку, що перейшла його крівавим потом, покинути тай питати, де буде йому вільно споживати тоє, що своїми руками заробляє. Бо тут уже нам не вільно. Не маеш нічого, то з тебе нічого не візьмуть, хиба що підеш до криміналу, а як же маеш шнур поля, чи півшнурок, чи клаптик города — ого! Вже мусиш ділити ся відумерщиною, тай ніж дадуть поділити ся, перше плати. А поділиш ся, то далі плати і штемплі і мапу і аркушік і табеляцію і форлядунки і Бог святий вість що. А вже як ти буцім якийсь господар по табеляції, як знов незачнуть із тебе дерти: ба на школу, ба на церков тай на дзвінницю тай, вибачайте, на резиденцію. Гей, а престація і шарварки, гей, а сплата за оклоти та гарці професорови тай такса військова. А тепер податки, а банки, а рати: приходить один здичутник у цісарській шапці, а другий з пейсами в ярмурці. Таж сього би на тій цілій стіні не списав. Як ловиш рибу, як мочиш коноплі, то приходить цидулка платити штраф, а не пластиш, іди сидіти. Я прошу отців духовних вставити ся за нами, щоби бідному вольно було за такси тай за податки відсидіти в арешті. Ми собі за се бесідували в неділю вечер тай кажуть мої люди: аби ви там, Григорій, просили попів, коли вас покликають на раду. Ніби тепер той час, що всьо право диктують посли, але чому, прошу покорно отців духовних, не возьмуть хлопа між посли, щоби виказав нашу біду, тай упімнув ся за хлопське право. Перше було плати адвоката, тай він усьо зробить

у суді, а тепер переплачуй і двох адвокатів, то суд не зробить хлопови права.

— І вже димарі не бють лейбиків по селах і полотна такого не виробляють, бо на ткачів кладуть податок, а крамське всю танче. І димки вже не видиш на жінці, лиш аби гроши, то убереш ся в місті від годови до ніг. Тілько звідки возьмеш сих грошій, де їх заробиш, коли машина за тебе робить, а як окомонови сказали, що дві шістки на день за мала плата, то він каже: Сорока з гнізда, а на її місце десять. Зараз прийшли другі тай тогди ще проси ся, бо хоче до суду завдати, що, як ти, каже, взяв 15 ринських наперед, то маєш 60 днів у році відробити на поклик, а не відробиш, то всі гроши обертай і щось уже відробив, то тобі пропало.

— Так уже збиткують ся, що край. Але прийшла чутка, що принц Рудольф у Бразилії закладає царство тай покликає Русинів, бо нема, каже, на світі такого другого, як той руський нарід. До роботи, каже, добрий і невибагливий і до жовнярів добрий і бунтів не робить, хоч-би ти йому кілки на голові тесав. Збирають же ся люди в дорогу, тай до старости, а староста їх до арешту, а возьні всіх машкати з болотом. А далі находять жандарі в село тай вартою обкладають, аби хлоп не втік від неволі.

— Ми просимо дуже нашого посла, найтому якийсь конець у Відні зробить, найробить конець нашій біді і нашій кривді, бо не знаємо, чи ми у нашого монарха піддані, чи ми у старостів та жандармів гірше наймитів жидівських і ще за тую ласку податки платимо, чи ми таки вибачайте безроги, як нас попрі-

кають. З тою просьбою кланяє ся до пана посла руський бідний народ“.

Але пана посла, чи пак кандидата не було, а як би й був... Присутнім зробило ся моторошно, бо перед хвилею управляли високу політику і дипломатію, а за мужиків забули. Тих і не богато було. Хиба з таких сіл, де панотець був хрунь і його обминали, або з таких, де панотець не міг виборами заняти ся і сам вислав мужиків.

Такий був вислід об'їзди та переговорів о. Дуба, Мисливого і Крутія, виборчих комісарів назначених через соборчик.

О. Дуб гриз ся тим, але дарма. Мусів приймати, що є.

Головний передвиборчий з'їзд обох повітів назначено до міста на другий тиждень; там мала рішити ся справа кандидата, бо вибори вже за три неділі. Після сих зборів явить ся кандидат у кождім судовім окрузі.

Обчислено, кілько голосів треба мати, по-числено, кілько є певних. Декого візвано поіменно. Івана також взвивали поіменно, пригадували йому давні вибори, давно забуту читальню, казали, що його заслуги великі. Вказували, що головна боротьба против Яблонського буде в його селі і в латинській парафії кільшанецькій, може і цілій вибір на Іванови лежить. Взвивали, щоби подбав за правибори, щоби виборців привів на другий з'їзд до міста, заклинали, щоб не дав скрунити ся правиборцям.

Івана трохи здивувало, звідки набрало ся їм памятати за нього одного, бідного хлопа; почув у душі, що може не все було правдиво, що було сказане, але жар і запал до съятої справи, який тут був слідний у деяких пан-

отців, у господаря дому, збудив у його душі виспі бажання і рішучість до безграницього самопожертвовання. Всі зачуті слова взяв собі до серця і в серці вони змінилися в енергію до діла, а за селом він мусить стояти, бо стойть за правду і против пана піде, бо пан кривдник села.

В селі костел не завів іще основних змін. Правда, знайшли ся й такі, що йшли туди, хоч були руської віри, а не те, щоб латинники не мали ходити. Також ксьонда грозив пощесткою і покути не давав за те, як латинник вступив ногою до церкви. Були такі, що силували ся з ним по польськи говорити, а Многодітний був перший із тих. Його братя ходили в Бірках до церкви і батько був Русин, але що Семенко був дворак, тож кинув ся до костела та польської мови так горячо, що за його польську бесіду прозвано його Многодітний. Але ся назва не була йому в обиду. Такі самі завзяті були й жінки. Кілько було їх латинського обряду, зривали ся справляти латинські свята, хоч за чоловіком має іти газдиня. Якось там роздобули грейцарів, бо на се баба все має спосіб, накупили сього й того, а газді що шкодить ліпше з'єсти ніж у будень? Ба, але приходять руські свята, а баба не хоче пекти її варити і клене ся, що піде до міста на торгу сам перший день свят. Не помогло ніщо, аж стусани, а дуже впертим пранник... Мудрійші Русини й самі держали ся свого, не чекаючи потайних докорів та наставлювання панотця, що сидів тихо і мовчки дожидав презенти. — Латинників старали ся впрочім відріжнити як пан так офіціялісті і ксьонда і вйт. Коли однак прийшло до правиборів, показало ся, що хлоп

на своїх класових інтересах стоїть іще дуже непохитно, бо лише треба було йому сказати, хто в сї сьвіжі його приятелі. Се було йому сказане. Стасюк явив ся в своїм ріднім селі і держав таку гарну промову політичну, як колись укладав пісні для старостів на весілє. Більшість була проти пана, а таких, що хитали ся, було мало.

Правибори в Конюхові були аж в остатньому речинці і до того часу якісь сумніви та непривітні тихі голоси в душі Івана нащептували йому зневіру. Випрошував ся у своїх.

— Чи нема — казав — інших? Будь хто поїде та віддасть голос, а мене старого лишіть уже на боці.

— Будь який би іхав, але все, як той казав, ви вже в тім були тай ліште знаете, як пильнувати других, щоби не пішли на ліво.

— Молодшим — казали другі на довірочних зборах — мусить старший дорогу показати, самих молодих не можемо там післати. Примо вас, щоби ви сей раз не скидали ся, найпідуть молоді в огонь із вами, то потому підуть і самі вже. Та ми мусіли таких незнاتних вибирати, щоби їх у місті не знали за бунтівників, а ви покажіть їм дорогу.

— Най знає пан і лейтенант — казали інші -- що ви для нас лішті ніж вони і зато ми вас кладемо на свого першого і головного виборця.

А пан і лейтенант старали ся тимчасом відклонити Івана, але бажали, щоб він продав совість, щоб зрадив громаду, хоч приняв від неї мандат.

Громада повинна-б давати чотирох виборців, але признавали їй лише трьох, отже Іван

мав під собою двох. Він їх навчав, як мають себе вести в місті і як мовчати на всій жидівські зачіпки, щоби так не попастись у холодну замісь у виборчу салю. Поучив їх, як то відбуває ся вибір і перед ким голос віддати, що карту виборчу мають заховати за пазуху і не віддати нікому, лише комісії, а показати можуть лише легітимацію. На пару день перед виборами пішов із ними до о. Дуба тай усі три зложили присягу від усякого трунку, навіть від гербати і від содової води, а то на тиждень. Тепер уже був певний, що ніхто з них не впаде під лаву в шинку тоді, як треба йти сповнити свій горожанський обовязок.

Громаді, собі і руському народові не зробили Конюхівці сорома.

Але Іван стягнув на себе знов гнів і кару.

Взывають його до староства, кличе його інспектор податковий, а там уже війти сидять і межи ними Многодітний, а в другій канцелярії видко п. Яблонського та виборчого мажера Вайгінгера. Зараз Іванови зробилося маркотно, коли їх побачив, але не лучив свого візвання з виборами. Синці у нього вже загойлися, ріжні зневаги і прозвища забулися, вже від виборів минуло кілька місяців — так Іван і не гадав, що аж тепер приходить пімста.

— Ви Іван Козак із Конюхова?

— Так.

— А що, ви є рільник і коваль?

— Такий рільник, що поля не оре, бо не має, а такий коваль, що в кузні не робить.

— То заперта кузня? може від виборів іще? Ви мабуть дуже звивалися, як прийшли вибори.

Тепер Іван міг уже здогадати ся.

— Та не заперта — казав — от для сусідів, щоби не тягнув ся до Болотища, то треба послухати.

— А ви добрий майстер?

— Та най люди скажуть, на себе зло не скажу, а хвалити ся не буду.

— Добрий майстер із нього — приказує війт.

— Який я майстер? Не майстер, лише роблю, що вмію — звиняє ся Іван.

— Але візок окували би? — питав інспектор. — Я маю гарну бричку, та тутешній коваль багато править. Чи ви потрафите?

— Не постидаю ся, як якийсь казав — відповів Іван, здивований такою розмовою.

— І треба би перекувати молоду клячку. Тутешній підкував, але вгнав далеко цвях тай кінь хромає. Чи ви потрафите се зробити? Я тут зараз таки сиджу.

— Перше подивлю ся, яке копито в неї: чи твердий ріг, бо може треба, щоб ходила пару день без підкови, як сильно застругав.

— А ви в селі куєте коні?

— І я нераз посылав свої до нього, але ще за добрих часів, бо тепер із Івана політик — вмішав ся пан до розмови.

— Та і без панських коній є коло чого робити, коби лише час та здоровле.

— То багато маєте роботи?

— Багато — каже війт.

— А кілько заробляєте на місяць, чи на рік, як міркуєте?

— Не можу того потрафити, як треба правду сказати. Я зарібків не рахую, от є на се то на те; і на роботу не чекаю, але як що

запис, то здасть ся. То фіру собі відроблю, то оране; слухають мене, слухаю іх. Як би жив із того, то годен би знати, а так не знаю.

— Як ви, пане вуйце, шащусте?

— Я шащую 150 зл. річно, а 50 кр. на день.

— То ви мене ліцитуєте? — обернув ся Іван до війта. Але інспектор підскочив.

— Ви в цісарській канцелярії, а то є съвідок і війт, ви так не съмісте говорити.

— Я чую, що мене пан годять до роботи.

— Тепер мовчіть, ви маєте говорити, про що вас питую. Ви вмієте бричку окувати, куете коні, самі казали ви, отже не потребуєте вже говорити, кілько заробляєте.

— Пане вуйце, велика його кузня?

— Як пів сеі канцелярії.

— Міх великий?

— Великий, новий.

— А ковало?

— Є два ковалі.

— А молотків буде п'ять?

— Молотків вісім, а девятирій великий.

— Кліщів?

— Троє.

— Пильників?

— Чотири.

— Точило є?

— Є й точило.

— А бормашина і шрубстак?

— Також є.

— Ну, то деста, тепер комісія вимірить податок, дістанете аркушік. За те, що до тепер ви ремісникували без карти, дістанете

кару, а другу кару за коване коний без іспиту.

— А щож я тому винен? Хто за який іспит знає?

— Треба було подати ся на карту, а тепер ідіть із Богом і слухайте попів.

Івана як би хто опарив, а ще лукава усъмішка інспектора, пана, а найбільше лайтнанта шпигнула його під саме серце.

На коридорі побачив своїх таки, конюхівських ткачів, а далі попід вікнами стояли музики і кілька іх лиць бачив уже Іван на зборах.

— Самі ремісники? — спитав Іван півголосом.

— Також буцім то ремісники — відповіла.

— То за вибори накладають податки, — зітхнув Іван і сим словом лопнув усіх по голові. Ніхто не обізвав ся, бо в горлі стискало. Сей коридор змінив ся нагло в кримінал, у гріб.

Але балакучі не змовчали.

— Новий податок — промовив Іван Гавриленко, швець із Вільхівців — але я з інспектором подрочу ся, скажу що я не плачу податку від сонця та від повітря.

— А ти не бачив — каже Пилип Ганчук із Вільхівців — як то худа шкапа тягне навантажений віз; трохи жили на ній не тріскають. А кинь іще ділетку тай, або посторонки тріснуть, або шкапа впаде.

— Гов Пилипе, гов шкапо! — скопив його за плечі Гавриленко.

— З мене — обізвав ся слобідчанський столяр — не візьмуть нічого, бо я голий.

Відчинили ся двері від канцелярії і розмові конець.

Покликали Осипа Шкляра. А Іван не міг дивити ся на стілько кривди тай пішов.

*

*

*

Другого дня в сю пору був знов у місті, але не прибіг уже пішки, бо хорого синка не годен був нести на плечех. Пішов до Микити Макодонського, обіцяв ся послухати його колись і Микита набрав мерви в драбини, запряг коняку до возика тай під'їхав під Іванову хату.

— Завтра — казав — уже не було би чим поїхати, бо поведу свою шкапу до Болотища на торг. А не куплять Жиди на шкіру, то завезу в Запуст, довбнею по голові, та найвовки їдять, бо я не вигодую її.

Іван не обзвивав ся, лиш пішов брати хлопця на руки.

— Ви вчора, бачу, з ягнятем так зробили; з'їсть його Абрум, але Абрум від зятя Вольфа недалеко втік. Як то Жид каже: курочко, знеси Мошкови яйце, а Іванови...

Микита був „мудрагель“, усе балакав і все підсьміхав ся. І тепер дратував Івана дальшими приповідками за качку, за гуску, то за овечку. Іван не слухав його, лише дивився на сина гей на образочек.

— Чи буде що з тебе, Дмитруню, чи підеш до мами на могилу? Покинеш старого тата самого в пустій хатині? Дмитруню, чи я тебе витяв хоч раз, відколи ти зіпняв ся на ноже-

ията тай став по хаті жебоніти? Таж я тобі сам сорочину в зимі латав, мій легіню, а тепер ти нагнівав ся на татуня тай тікаєш?

А той легінь лежав білій - біленський на соломі та примикав очі, а візок підкидав його голову як філя бервену у вирі.

— Ви мнягкі, Іване, дуже ви мнягкі на натуру — говорив Микита з привички. — Такі слабі є скрізь по селу, але хто з ними возив би ся по дохторах.

Але і він замовк.

Як іхали попри вільшину, де заузля кувала, тато вломив синови кілька гілок із кучерявими листками тай всунув коло драбини у мерву, а як іхали коло хреста, Іван гірко заплакав.

Як іхали з горба, то старий Іван скопив рукою за дишель, ішов коло коня і стримував візок, що колеса ледве обертали ся, а як доїздили до міста на греблю, Микита понурив голову, а Іван ішов з заду жовтій як віск.

До лікаря пішли оба. Микита хотів чути, що скаже дохтор, та взяти до спілки медицини вже й для своїх.

— То в селі більше таких слабих, пане дохтор — каже Микита. — Горить тай горить і кашляє, або ні, то й без того сохне тай сохне, тай згасне. І в мене в хаті двоє таких є; хлопчик іще трохи дужший, а дівчинка геть уже подала ся, та ледви чи вийде.

Лікар оглянув хлопця, добре оглянув, тай став Івана питати:

— Є у вас корова?

— Дасть Біг, пане.

— І ягнички нема, ні курий, ні яєчка?

— Нема пане, вжем випродав ся до чиста.

— А хліба стає вам?

— Не в ті голодні роки, пане. Коби бульби стало; хлопцеви Жид дає булку, часом гербати дасть горня.

— Пане дохтор, — вмішав ся Микита — не хотять Жиди давати мужикови на борг муки ані зерна. Дають булки, цукор, гербату, тай усьо пише на карточці... до жнів. А голодний народ збирає ся в Росію.

— Знаєте, чоловіче, що вашому синови?

— Не знаю, пане дохтор.

— Він вмирає з голоду.

— Та він коби лиш їв, але їсти не годен.

— Він їв би, але молоко, яйці, вино та білий хліб.

Іван зіткнув важко.

— Може яка медицина поможе, пишіть до аптики. Ратуйте, пане дохтор, тілько моєї надії — що маю, то дам.

Лікар узяв його за руку.

— Не треба мені ваших грошей — казав.

— Маєте тут оба по два ґульдени від мене, рецепти вам не треба, купіть для слабого вина флящину, та чим легким годуйте слабих, та най вас Бог має в опіці...

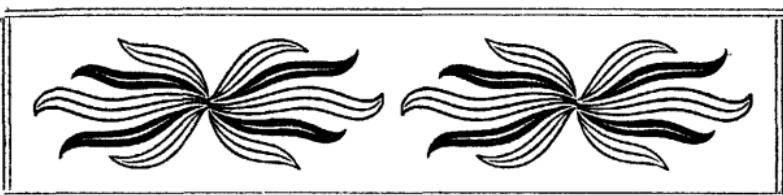
Такі рецепти писав він бідолахам, як лиши зачинав лікарську практику. Потім жите взяло своє. „Де тії маєтки, що треба би роздати між голодних мужиків на передновку!“ Міркував лікар і нині, задумуючи вибрati ся

на села, піти по хатах та написати до влас-
тій, упімнути ся за хорих, за їх злідні.

Іван ледви волочив ноги, як вносив хло-
пця в хату.

А девяного ранку виносили його з хати, але
вже... в домовині.

V.

Вже днів чотири або пять стягали люди роботу до Івана й лишали її перед кузнею, бо він не забирав ся до праці. І дива не було, бо знали Йованову вдачу, що як уже збере ся возів, плугів, борін та ще якого ломача стілько, що ні приступити до кузні, аж тоді бере ся Іван до роботи, а до одного кавалка „не буде збавляти вугля“.

Але тепер горячий час: ідуть жнива, то заскочить усе разом: і візня і збирати і стерлю приорювати; ладь же від разу і възи і плуги; кому пізному ще косу точити та серпа поостріти — дуже пильна робота, а Іvana і в хаті нема.

Було сполудня.

Дожидаючи його нетерпливі були зразу. Жаль робучої днинки всякому, хто з праці своєї, не з кривди чужої живе. Але от мали

на кого вину зложити тай уже їм лекше було посидіти, день марнувати. Івана дожидаючи.

Слово по слові кидав один по другім: Микита підсміхав ся із Василя за те, що жінка його побиває, Василь мстив ся на Гринькови тай съміяв ся з нього, як той забаг нового насіння і мусів відтак переорати рілю на яре жито — а в кінці зійшли на свою злобу днія.

— Боле і сей рік показує на голод. Одна пшениця, що мудра, але жита не зробиш 4 спони на день, як дає 14-ий сніп на лану.

— Таже казали, що в Бірках дасть 13-ий.

— Ба, не дає. Яблонський кликав за 13-ий, бо Гуцули його покинули і в нього жито пліхше, ніж на сусідніх лавах.

— Але за голод можна говорити аж на Чесного Хреста, як до бараболь візьмемо ся, іє тепер — казав Стефан — бо кому то коли вистав білого хліба.

— На Буковині — додав бувалий Яким — то лише кукурудза та кукурудза, зерна не видко, там так ідять кулешу, як Подоляки бараболю.

— Та Стефан кабани годує, а стіжки ще терічні стоять, то йому вже лише бараболі бракує.

— Ті, що йдуть до Росії, не питаютъ Стефана, яка буде бараболя, бо їм до Чесного Хреста далеко ще чекати.

— Тогід до Бразилії, а тепер іде чутка за Росію.

— Та бо кажуть, що Москаль прогнав Швабів тай їх землю віддає нашим.

— Другі знов кажуть, що міняє з нашим Жидів за хлопів.

— А треті розумні прийдуть тай вірять у небилиці. Що хто скаже, а ти бери та вір.

— Слухайте, та ви не вірите тай я не віру, а другий і вірить і робить так.

— Стефан боїть ся, аби бідний хоч під Москalem не прийшов до ґрунту.

— Кого пече, той посугає ся, а Стефана не свербить, тай він не чіхає ся.

— Але поки підете в Росію, Микито, то викосіть мою нивку, бо ділетка жита щось варта.

— Богацьке не пропаде.

— Або богач краде?

— Ей, де краде — казав Гринько — я тамтого року видів, як Дмитруньо Безбородько бідить. Стоїмо раз на місті в пущані тай кождий виймає до хліба хоч кавалок сала, хоч ґрудку сира, а напір перший богач купив дві парові булки по грейцару тай що вкусить два рази чорного хліба, то на омасту вкусить раз булки, а так єсть, лиш ухами трясе.

— От іде наш майстер — сказав Стефан, щоб відібрati бідним того троха съміху над богачами.

Іван показав ся справді. Поволи підходив із викопа на свій город, поволи зближав ся до гурту. Ще трохи онимав ся, а далі скинув шапку, поздоровив їх. Опухлі повіки прислонили очі під насупленими бровами, не глянув на нікого, лиш промовив:

— Вибачайте, мої сусіди і господарі, але вже я вам сеї роботи не зладжу.

А що дивили ся на нього дивом, казав дальше:

— Мені в голові лішше кує, ніж я молотом.

— Чи то лиш вам?

— Кождому біда, лиш не одна.

Якось він дав їм приспати свою журулиху то гутіркою, то наріканем, тай зглянувся на сусідів, що була би їм кривда, як би їх не „послухав“.

Скоро побачили, що сів на поріг тай набиває люльку, зараз узяли на пальовиску вугля жарити. Знали, що мусить укинути в люльку вуглик, а від сірника не закурив би. Пикаючи люльку оглядав пильно роботу, міркував, а в оці мав певну міру. Так собі розміркує і затяմить, що потому лиш приложить, мов приклейт, гей утне.

Як Іван скинув лейбик, зараз крикнули до Стефана:

— Чому ж не дуєте? Упхали ви ся зі своїм колесом на сам перед, то ще хочете, аби другі за вас димали.

— А я не дую, мой?

— Чи ви тут перший раз? Знаєте, що жар має прискати під стелю, бо інакше Іван не візьмуть молотка в руку.

— Не жалуйте вугля, хоч ви скупі — вмішав ся Іван. — Вугле мое, не шкодуйте.

Як міх сопів тяжко, тоді почала здрігати ся майстерська жила в його руці; як поломінь росла, дъоргаючи, як синій обличок проносував ся в білім-жовтявім стовпчику, а ба-грова лява, переливаючись водограєм, пересувала огняву тінь по стінах і гарячом наповнила кузню, тоді Івана обхопив жар.

— Повідайте газди, повідайте, що знаєте, най нам не буде скучно. І я побалакав би собі, але дві роботі нараз не вмію робити.

Він справді все мовчав при роботі, хоч би й цілий день робив.

— Не таке цікаве, що розповідаємо собі. Кажемо, що народ тікає від нужди тай за Збруч.

— Від кривди, від кривди тікає народ — поправив Іван.

— Та певне, що кривда, як у губу нема що вложити.

— Гірко, дуже гірко, як ти голоден, але сто раз гірше, як бачиш, що по твоїй правді ногами топчуть. Ой утік би я від кривди на край сьвіта, тай ще від такої кривди.

— То ви так припускаєте до серця туск? Так журбу до себе берете? То ще хто знає, як буде на кінци.

— Тож можете на рекурс подати ся — потішали другі.

— Тож можу, але по нашій правді ногами ходять. Може рекурс кару вменьшити, але правди не підійме.

Взяв ся до роботи.

Йому бувало горить робота в руках. Тут жарить зелізо, кує і гартує, тут уже прибив, і другому робить. Кує, пріє, мокре лице саджею припадає. Щоб лиш полум'я на пальовиску жевріло та бухало, щоб міх не переставав і на хвилю сопіти, щоб у коритці зимна вода була, а перед порогом кузні щоб черги дожидали, щоб він не накликував тай не пригадував.

Скочив і кинув ся до роботи так, як би щось за десятою межею бачив тай міркував щось важного.

Помітили, що з ним наче щось робилося, бо як не гляне на когось дивними очима, то задивить ся в кут тай забуде роботу. Не любив бувало ніколи при роботі обзиватись, а тепер пару раз затинав ся бесідувати.

Встромив зелізо в грань, уже воно червоне, а він питає:

— Що жарить зелізо?

— Огонь.

— Де там огонь, — каже — дух із міха, не огонь.

— Най буде дух із міха — каже Степан міхом дуючи.

— А ви гадали, що то бучок пса бе? — Виймив зелізо, кладе на ковало тай кує.

— Не бучок, ні — приповідає, тай кує.

— Та вже потягнула би там моя рука його бучком, як би прийшов на мою вулицю... — підхопив Микита.

— Тай ноги підломив би — додає Максим.

— А він раз прийшов до кузні тай чисто порахував мої молотки, пильники, всю начине, тай вичитав перед інспектором. А голову я розбив би тобі тим девятим молотком на прах.

Натягнув обруч, прибив цвяхи — тай готов. Така тяжка робота, а він зробив і не оглянув ся. Хоче Степан платити, а Іван не каже.

— Та якже буде?

— Я нині роблю за те, що вам приповідаю, щоби ви мене споминали, не за гроші.

— А я ще маю леміш — скрутися
Стефан — я так чекав на вас.

— Ні, небоже, раз у рік празник, будьте
ситі одним тай будьте здорові... Ано, подавай!
— крикнув із повної груди. — Знаєш, що ба-
зікати не люблю. Подавай, бо стою дурно!...

Треба було сталити сокиру; зелізо так
розпекло ся, що між вуглем не пізнаєш його.

— Ану, виймай, Гавриле

Гаврило за кліщі, але Іван не дав.

— А видиш — каже — добре чужими
руками огонь загортати. Ти, мужиче, все там
наставиш ся, де бують.

— Не наставиш ся, тебе підставлять —
поправив Микита.

— А я не дурний — воркнув грубо Ма-
ксим — я ім так сказав тай відсунув ся.

— Не кажете справедливо, — боронив
дяк — бо ім також дістася ся.

— Може і твому?

— Е, мому? бодай він із водою поплив.

— А ти гроші сховай та віддай йому.
Кажи: ви тепер бідні, бо в голодні роки мало
з людей маєте.

— А хто має на точило, то один другому
точіть, я з тим не буду заходити ся нині.

Робив мовчки, віддавав роботу готову,
плати не брав.

— А не тікайте так один за другим —
сказав по хвили — може я варта, щоби ви
в мене посиділи.

— То вам 120 ринських порахували?
Та не могло в них 120 чортів всадити ся?

— То вже податок і кара за те, що коні
куєте і за те, що на польського шляхтича го-
лосу не даєте?

— Вже не питайте, бо гірко.

— А кому-ж солодко, куме Іване? Та чи ми вороги, чи не сусіди?

— Вже я більше робити не буду; най вам староста леміш латає, а інспектор конікує. Я цілій 120 ринських не варта тай не знаю по правді, за який час мені прийшло би від вас коли 120 ринських,

— А як прийшло, то жити треба вам тайдітям.

— Уже мені за діти не повідайте. Не хотіли вони моого хліба.

— Не знаю, — казав Яким, що в осени прийшов із війська, а в мясниці оженився, — я такого краю, як наша Галіція не бачив. Тут не люблять заможних людей, лиш хотять жебраків мати. А хто має руки і спосіб, щоби заробити, зараз його обдирають тай торбу вішають на нього.

— Слухайте, газди, таж голодні роки вигнали мою коровицю зо стайні і овечку, зачутник взяв кланю, а голод узяв моого Дмитрунія — крикнув Іван.

— А кілько народа вигнали за море.

— А кілько його пре ся за Збруч?

— А кілько ще піде?

— А вони присилають аркушік, аби я на рік 7 ринських податку від кузні платив!

— Не платіть, Іване, ми розберемо цілу кузню тай повеземо її під цісарську канцелярію під вікна в старостві, най їм на пенсію маєтки наростають.

— Тай побачите, що я з аркушіком зроблю. Мені від них аркушка треба!

Працював дуже пильно, бо хотів їх усіх позбуті ся звідси, кинути молотом до землі,

щоб зарив ся в ній на пів ліктя, тай не дивити ся в той бік, де стоїть кузня.

— Клепав я повстанцям коси, а не можу викувати такого меча, щоб ним усіх ворогів згладити. Десь мій батько був перший стрілець на весь повіт, ще його цівка перекидала ся в мене. Та не було возьми на око та не вистріляй усіх що до одного, всіх до ноги... А то гризуть нас тепер гірше собак.

— Гей, такого слова не кажіть! — осторігали, — бо най лихий зачує, тай пропаденіє тобі, чоловіче.

— Вибачайте мені, всі ви дураки до одного, коли таке говорите. Тому на вас сидять тай поганяють вас.

Уже була готова вся робота, а Іван їх заінтригував:

— Почекайте, та най ще при вас попрощаю ся зо своїм варстатом.

Узяв кавалок зеліза тай поробив із нього цвяхи здорові, гострі, відтак зробив добірний скobel' і ретязь загнутий у кант, так, щоби заходив добре з дверий на футрину.

— Почекайте ще мінту, вже вас не буду тримати, але коли на вас упало, що маєте съвідчити, то будьте вибачні.

Пішов у хороми тай виніс коробку, що стояла на одвірку.

— Дивіть ся, — казав — се мій Дмитрик стругав — і висипав на землю кілька великих та малих ляльок. — Мав такий хист до того, щоби довбати та стругати. Кого бачив, то стругав. Є тут Ворон, є лайтнант... чекайте, отся лялька, на неї казав Дмитрик, що то лайтнант. За решту, то вам сам повім, хто де є. Сей

грубий, то Яблонський, се староста, се інспектор, се Ворон.

— А дмухніть там із міха, Микито. Ви щирий чоловік, духу не жалуєте. Вугле ще є.

Вже полумя велике, вже стіни червоні від зарева, а він усе каже: дуйте, та дуйте, най міх трісне, аби жар був. Я хотів би тим жаром із глини зробити чоловіка, наляти вам у жили огню, а в кров пімсти.

Скоро вже виприскував огонь під саму стелю, вstromив Іван зелізо тай жарить, а відтак поставив на ковало.

Ех, як стукнув, як дало з себе голос: усі гадали, що то птах співає, або срібний дзвін дзвонить.

— А беріть но молот, Максиме, ви щирий чоловік і відважний, гатіть но враз зо мною, то лекше буде.

— Лишіть, Максиме, лишіть — крикнув по хвили — бо душа болить, як нема рахуби. Я в дзвін, ви в клепало. Де два Русини зроблять що в згоді!

Сам кував і викував спису триюдну, два вістря малі, а третє, середне — довге.

— Тепер дивіть ся, — казав. — Інспектор буде висіти за голову, а ви жаріть, Микито, дуйте!

Розпік спису і випалив ляльці діру в шії... — Ти, пане маршалок, повиснеш за ноги, а ти за лівий бік. Колись козаків вішали так пани та ксьондзи, а козаки знов їх вішали, коли зловили. І я козак.

Огонь бухав, а стіни були кровю залиті, наче кровлю мучених жертв. Розпечена криця гартувалась у воді, а їм здавало ся, що Жид сикнув із болю. Іван кидав ся і дико спогля-

дав на всіх, в кузни було душно, лячно і тихо, носилася вонюча спаленизна.

— А тепер на двір!

Одну ляльку за другою прибивав Іван до одвірка над кузнєю і як був готов із роботою, відсалиув.

Пішов знов до кузні, досягнув із поліції аркушік, забрав ретязь і скобель. Перед порогом перехрестив ся тай поклонив ся.

— Бувай ми здорована, вітцівська кузне, моя приятелько! В біді ти мене ратувала як сестра брата. Тепер нас розлучають, а ти вибачай мені. Не годен за тебе дати 7 ринських і дві шістки кожного року, а 120 ринських тепер, нараз. Був я через тебе газда, а тепер через тебе жебрак.

Поцілував поріг, запер двері тай приправив ретязь і прибив його двома скоблями щільно, аж оба перелізли через футрину в одвірок.

Тепер знайшов кілька трісок під цвяхи, розтягнув на дверех аркушік тай прибив його.

— Най воробці тебе читають, а податок най платить чортова мама!

Шпурнув крізь віконце молоток до кузні, аж напротив стіна задрожала, обернув ся плечима до всіх тай мовчки пішов геть із обійстя.

VI.

Іван „подав ся на рекурс“ тай тягнув свої тачки.

Ходив на гостинець камінє товкти. Пообвивав ноги ганчірками, заложив на довгу ручку обушок тай товк тай сивим пилом припадав.

Перше ходив на лан, але там гірше. Яблонський не дочекає, шоб він на нього та робив.... ходив до Жида, до Бірок. Трохи лучше платять на ланах під час жнив, але де йому там достояти? Тамошні дивлять ся на чужих вовком, кажуть, що їм зарібки відбирають та плату знизили. А як почали займати збіже, то один під другого підлазив, аж руки собі серпами калічили. Збігли ся та в шість день уже й по роботі. А потому вже і по платі. Що, чи тут може фабрика відбере робітника, чи де зелізницю пускають, чи який млин паровий? Знає пан, що всі до нього прийдуть. Не треба атамана, бо голод виганяє на лан робити за будь яку плату.

Камінь товче Іван на метри і се для нього добре, бо стілько платять, кілько заробить, а як котрого дня не годен вийти, то камінь почекає. А часом не годен, бо нема від чого. Чи дбає хто за теплу страву для нього, чи до хліба дастъ що, чи є до кого промовити?

Вже Іванове обійсте пусткою облітає — видить ся зараз, що тут ніхто не мислить, не вештає ся ніхто живий, що душі нема при оселі і рук трудящих. Неліплена від року хата полуපала ся, один бік віддула, неполатаною стріхою вітер трясе. Хотів був Іван за добрих часів то нову ставити, то хоч поправляти стару... та тепер!... На цілім подвірю кинулась хонта, стежка до кузні заросла. Хоч Іван лишить ся дома на день, чи на два, то і його душа кудись блукає, а до порядковання він не рветь ся.

Все довкола йому остогидло: не може дивити ся на людий поневолених, прибитих, а при тім сам погинає ся під своїм горем. Навіть на дерева не може дивити ся і на ті хмари, що сунуть ся над Боготом. Ні з ким не сходив ся, сидів у хаті і почорнілі стіни споглядали мрачно, як він лежав на полу, як качав ся постогнюючи.

В таку добу війшла до хати Маланка. Припала до старого та починає просити ся.

Прийміть, татуню, до хати, таж я у вас одна як палець, а ви самі зборнієте в хаті як ті стіни. Що я маю чужі кути витирати, ходити коло чужої хати, обліплювати, обмащувати її, — та не ліпше коло вашої?

Іван змагав ся. Він добре знов, що доњці не жаль його, лише зміркували, що по Дмитро вій голові може хату посісти. Згадав, що і в неї

була хата та перейшла в жидівські руки. Знав, що дочка вже добре обрадила ся з чоловіком-піаніцею, навіть догадував ся, що старий лейтенант був у тім, що се його причина, але — уступив. Все-ж то його дитина, його кров, яка там є вона: людяна, чи нелюдяна. Що йому тепер по хаті, що по обійстю, хоч би й нерозколене було те давне, батьківське обійсте? Коби при дітях теплий куток мати, коби онуки же-боніли, та може нагадають ті лучші часи, ті давні хвилі, коли тут бігали по хаті його дітваки... Може забудеть ся лихо...

Другої днини вже притаскала Маланка свої статки: порожню скриню, колиску, лаву та пару горшків. А з нею троє дітей.

— Що знав старати твій Юрцьо, то знав, але все старає, щоб тобі з рук немовля не злазило.

— Та що людям, то й мені.

— Ей дочко, де тобі так, як людям!

— Таже по лісі біда не ходить. Тай лиштів, тату, на що зачіпаєте. Я вже своє серце їм.

Старий зітхнув важко. Якось ніби размовились, хоч і не дуже ласково, але ніби порозуміли ся, тай стало їм лекше. Діти взяли грати ся по хаті, від їх голосочків та від речоту хата повеселіла. Але старший хлопчик, також Дмитро, якось незлюбив ся Іванови. Видирає від менших хліб, то збиткує їх, діда сіпає за ногу, а чинить ся, мов то він щось робить, або в вікно дивить ся.

Та все якось відраднійше Іванови тепер. Дочка хоч трохи привела хату до ладу, хоч у середині. З на двору буцім то також збирала ся обхарити її, але старий помітив, що вона

більше губою робила ніж руками. Привчилася там у скарбі на зліднях до нехарства, тай уже тепер ні перед нею, ні за нею.

Все ще якось було би, поки самі були, а то в неділю прийшов Юрцьо. Як лиш уступив на поріг, то як би хто вікно заступив, як би впала тінь у хату.

Приніс горівки, але Іванови немило і тяжко було випити, наче кров свою пив. Маланка випила, почевоніла і розпустила язика. Іван пізнав, що того власне бракувало їй за ті дни, поки чоловік прийшов, дарма що впевняла його, що горівки не бере в губу. Зміркував і зажурив ся. А зять уяв щось приповідати, що кине службу та перейде до тутешнього скарбу.

Як же перейшов, почало ся інше, гірше жите в Івановій хаті. Зять приніс якісь гроші, що взяв заміс' збіжа в скарбі, та щоби мав купити зерна, то почав гуляти. Приносив горівку та булки та оселедці до хати і хоч не хотів Іван із ними пити, та як стали просити та припрошувати, то вже там випив деколи.

А там і просити не треба було: прийшло таке письмо, що пив уже без просьби. В тім письмі стояло, що гроші платити мус, або можна подати ще рекурс висше. Тепер Іван пив би, хоч уже пішли зятеві гроші. Але зять добрий, знов постараав. Іван не бачив, та бачили сусіди, що Юрцьо відбивав дощечки з віконця в кузни, всаджав там свого хлопчика, а сей що дня подавав татови то клевець, то кліщі, поки Ворон не викупив усього начиня, що було в кузни. За се й пили, а до роботи не ходив Юрцьо як Іван.

Одної неділі привів добрий зять Демкового з міста.

Сей тішив ся довірем мужиків у Болотянськім окрузі, бо іх не дер і не дурив, а у Конюхівців іще тим, що тутешній родич. Не одному письмо добре зробив, із біди ратував. Лиш глянув, зараз сказав, що перший рекурс зле зроблений, він зробив ліпше тай дорадив старати грошей на дорогу. Казав, що до Львова треба буде їхати, скоро збере ся сойм, бо тоді котрийсь руський посол може йти до намісника та просити за той податок. Лиш постараите ся за лист від кільшанецького поса та до руських послів. Я вам добре раджу.

Іван сам бачив, що рада добра. Сів Демків. Як пише так пише, а відтак почали чатувати ся.

Забавляли ся там довго чи не довго і хоч темна ніч, іде він до дому.

— Письмо — каже — я вам на другу неділю або сам принесу, або звідайте ся до мене. Ще не буде пізно, як подасьте до протоколу. А коли саме можна буде їхати до Львова, то знов як би ви не знали самі, можете мене порадити ся.

Став Іван у голову заходити, звідки грошай взяти, але й тут поміг зять. Завіз його до банку, там дістав Іван п'ятьдесятку.

Тепер хата ожила. Якось ішло так загалом. Як перший раз запили, то ще не виходили з похміля... Зять такий добрий, усе старому годить, доношує горілки, доношує то риби, то студенцю.

Випивши ставав Іван мовчазний, хмарний, не озветь ся. Заложить руки на спину тайходить із кута в кут. Тоді він і бачить, що зять поганець, що донька звела ся при нім на вінащо, що який з Юрця голодранець, але при-

знає ся до польської віри та має Русинів за дураків, що облизує ся, як згадає батька та панів тих, що з ними старий водить ся. Але з дурнем не стане Іван на розмову — далі мовчки ходить. А вже як випе більше, то стане против вікна тай викрикне: „Мужик п'яниця, ледащо! Але я не пив, поки позволяли робити...“

Так тягнув ся тиждень і другий і не пітав Іван зятя, звідки у нього гроші. Аж одної ночі не може він спати, бо переспав ся вже з вечера так як упав на лаву. Чує, щось шарудить біля нього. Тоді щось стукнуло йому в голові, він вичумав ся до решти і супокійно ждав. А тут якась рука лапає його по ногах, відтак чує шушуркання і вже в головах дішає Юрцьо. Поволи засувається рука в Іванову кишеню, а Іван лап тай здавив у жмени сю руку разом із кишенею, але як рука шарпнулася Іван скотив ся з лави тай повалив ся на зятя. Сей хотів знов вирвати ся, сіпнув, роздер кишеню та витяв старого, але тоді Іван кулаком у голову та де попав на помадьки. Маланка з просоня скрикнула, засвітила каганець та стала їх розривати, лаяти то одного то другого. Іван випустив зятя з рук, але до платка, а в платку вже лиш десятка. Як не кине ся знов на нього: вибив, вискубав за чупер, вимісив тай викинув із хати.

Маланка взяла обзвивати ся, батька зневажати, але Іван заспокоїв її зараз, як загрозив, що піде за чоловіком.

— Ти й так лиш до рана тутки, — викрикав на дочку — а рано підеш за своїм злодійом.

І що сказав — зробив. Прийшов ранок, він повикидав їх рапуте тай казав доньці виступти з хати. Був би не робив того, але бачив, як вона в бійці копнула його два рази в бік. Такої гадини не хотів довше держати.

Юрцьо уступив; казав жінці піти на хати до сусідів, а сам поскочив до батька. Не вертався скоро, але як прийшов, був горівчаний і грозив тестьови.

— Я ще тобі покажу, — кричав — що то є лайтнант, ще будеш на колінах повзати ся за мною. Щось мій татуњо значить іще і в селі і в місті!...

Рапуте молодих стояло весь день серед подвіря, а самі вони пішли на ніч до лайтнанта.

Другого дня прийшов від нього посол тай радив, щоби по доброму записати на діти хату і город, а тоді він заплатить за Івана податок тай буде згода.

Іван прогнав посла і пішов до роботи. Другого дня з'явився післанець знов, а третього дня прийшов війт сам із двома присяжними тай сказав Іванови, що його хата вже стара і може завалити ся. До 8 днів має її завалити, і нову ставити, або йти в комірне.

— Лайтнанте — скрикнув Іван грізно та підступив до віыта — я тобі лиши тілько кажу, щоб ти мені зараз забирає ся з моого обійстя, бо так як стоїш, упадеш на землю і лиши ма-зюка з тебе розілле ся.

А так промовив, що ні війт, ні присяжні не посміли обізвати ся, лише пішли мовчки з хати. Аж коло воріт осьмілив ся Многодзятний.

— Я тут прийду осьмого дня, але тоді твоя хата впаде, так як стоїть тепер.

А Іван замкнув ся в хаті тай засвистав...
Почав ходити з кута в кут, крізь вікно визирати. На що не глянув, усе йому обмерзіло, все таке противне і цілком чуже. Ся хата, така йому мила і дорога недавно, тепер наче коршмою для нього. Наче ось-ось має вийти він на подвіре, сісти на візок тай їхати даліше. Пошукав очима того візка.

Кілько в тій хаті натерпів ся, кілько нужди зазнав! Тут осьмеро дітей його прийшло на сьвіт і плач іх відбивав ся від стін, а на постелі корчилася від болів „стара“ при породі. Зтягала ся жовта як віск із ліжка, висувала ся ізза білого простирадла тай на силу волочила ногами, бо мусіла.

— Ти се бачив — приповідав собі сам.

Меньше плакало в колисці, старше рачкувало по землі, а коло нього брикало ягнятко, або обнюхувало його порося. Щасливий був той рік, коли такий гість був у хаті побіч дитини. Ягнятка, поросятка продавало ся, діти мерли.

— А нині не маеш живої душі коло себе ні в хаті, ні на оборі — приповідав собі.

— Шестеро дітей твоїх на могилі, стара землю єсть, гадину сорокату прогнав із хати. А ти сину вандрівниченьку, ти мав найліпший розум, що плюнув мужикowi в зуби, відцуряв ся роду тай став паном, тай навіть до дурного мужика не поклониш ся.

— Іване, люди мали тебе за люди, брали тебе в куми, то просили за старосту до таких самих гараздів як у твоїй хаті. І вони хробаки залізли в хрін тай шолопають...

— Громада мала тебе за газду: брали тебе до ради, посылали тебе на вибори.

— Я їм у раді на іх біду нічого не вранув, а як пішов на вибір, то тепер маю. Мій аркушік на кузни прибитий. Так, так, хлопе, твоїх ворогів прибив я на одвірку, а вони далі по съвті ходять, щоб тебе вигладати: з під ніг землю, з рук ковало, з голови мисли тобі беруть.

— Гей, бо найбільший воріг лишив ся, його ти не годен зловити. Кождий з насходить боком, тай з майки нас беруть. А от дави на мене, так як бим відрубав сей палець тай кинув на банти, так мене відтято від сих виборів тай від усього. Візьміть мене та зарубайте, то навіть вам не писну.

— І ви швагре Задорожний і ви Стефане Лозо і ти Стасюків Петре, деж ви, люди, щоби мене послухали? Таж я також щось вигадав за ціле своє трудяще жите. Щось я виміркував про съвті божий.

— Поки було за хліб та за податки та за роботу, то добре. Чи ти, Іване, з кузні прийшов, чи зо стайні від худоби, то нічого, ти добрій; можеш стояти за порогом, абойти до стайні та з волом запрягати ся, то візьмеш плату, абись не цогиб... Але як розмерзла ся весна тай якийсь голос із Богота наповів тобі, тай якесь промінє тобі засяло, як твоя душа запівала тай пішла за съвтлом — то в голову тебе обухом. Іди назад до стайні нивку гноїти. Тобі не до съвтих справ. Ти душі не маєш. Хто тобі позволив?

Так собі Іван приповідав у самітній хаті тай мовчки дивив ся, як зять копав яму, рубав щепи в садку, будував землянку на кінци огорода над річкою. Зять гаморив, привіз коником соломи, вже другу днину порає ся, вже

грубку змурував у землянці і випустив бляшану трубу на верх, а Іванови байдуже. І в хату був би його мовчки пустив.

Ходить Іван заєдно по хаті, а тут від осіннього холоду процидає ся мокрість по стінах, носить ся по хаті сирість.

Чує, що ходять, то їздять вулицею, але не кортить його виходити. Він се бачив нераз: ідуть у поле, везуть гній вонючий, ідуть до Жида гроший позичати... На обійсті також не йде, хиба вискочить яку колоду втягнути, барбальку спекти. Не кортить його ні на що глянути. Нема, як до міста треба би піти, бо письмо вислане, прийдеть ся поїхати у Львів, до губернатора.

— Та що тобі письмо поможе? Раз тебе відрубали від пня, а гілка вяне тай в огонь піде. Ти вже не приростеш на ново.

Минув уже осьмий день, а лейтенант не приходив. Не посмів показати ся. Гадав, що Іван сповнить свою грозьбу. А Іван снував ся, ходив по хаті, думки передумував і навіть не згадував його.

Минув уже девятий день, минув як усі тамті і Іван поклав ся на лаву спати. Не так поклав ся, але ходив по хаті, ходив і сів на лаву, а з вечера ляг та лежав і думав, поки й не заснув... Аж тут у ночі чує крізь сон, а хтось йому кости пилить. Повертає ся, а то перше пилили голову, а тепер пилиять ноги. Нараз почув, як хтось гатить і то гатить сильно; здрігнула ся хата, відтак затріщало, а за тим упало з гуком кавалок стіни на постіль. Зірвав ся Іван, съвітить, а тут стіна що була осіла, бо ціла скривлена хата лягла тягаром на неї, курить ся і сиплеть ся, платва звисла, а пошід стелю тріскає, і стіни рисують ся.

Вискочив Іван на двір, а там тихо, лише осінний дощ раз коло разу накрапає, чути його плюскіт. Пустив ся на діл до землянки, а з боку хтось вперіщив його каменем. Завернув до хати, згасив каганець, вийшов на двір тай уже ходив по дощи аж до рая.

— Розбій, чистий розбій на батьківській, прадідній землі, зрошеній потом, кровю. Нема на кого жалітись, нема перед ким.

Ходив далі по дворі ззяб і змок, не було де голови приклонити.

А тимчасом хата тріщала і валила ся куснями. Вже чує, як віконце брењкнуло.

— Вся хата була подала ся на один бік, на одну стіну, а як під тою стіною не стало стовпів, тоді поволи ломали ся вязаня, тріщали крокви і бальки, ломило ся кіле і обсипалися вальки, а дах придавлював із гори та дожидав, коли має упасти.

Коби була вся до разу провалила ся крізь землю, не було би жаль йому, а то поволи стовп за стовпом підломлював ся, вихвачував ся зпід цілого тягару, тріщали сволоки, наче Іванови самому переломлював хтось поволи кістку за кісткою тай не хотів дати обухом по голові.

Нема кого на поміч кликати. Темна ніч довкола. Всі сплять. Тай що союзники? Ко-жжий за себе, або боїть ся лейтенанта.

А опісля вже й за те не думав, лише чув, що мокне, що зимно, що хотів би загріти ся, ах, як би хотів продроглі кости розігріти!..

Сів під кузнею, спер голову на стіну і тоді заморочило йому голову, почорніло в очах, погласкало по грудех і не чув холоду.

Не спить він, а наче в сні бачить свою хату. Валить ся вона, стіни підорвані, дах ось упаде. А на стрісі на причілку між кізлинем сидить ніби грубас Яблонський, потім лайтнант, а потім Вайгінгер...

То знов, де була хата, там уже чисто, а тут приходять чужі люди, чужою мовою говорять, обзывають площу і збирають ся ставити нову хату там, де стояла колись козацька землянка, відтак панщиняна хата руського хлопа. А за воротами скалять зуби другі чужинці.

Мука, мука Іване! То хоче крикнути, то хоче прогнати орду, а руки зциплені, звязані.

В ранці, як хата вже лежала руїною на звалищі, доручили йому письмо.

l. cz. H. K. T.
                  2/4

На карті **Б** книги табулярної громади катаstralnoї преңотує ся: яко марнотратного піддає ся під курателю Івана Козака, а його куратором настановлений Семен Многодзятни.

Козловски.

— Що — скрикнув Іван — латюга моїм куратором? лайтнант? Най мені вступить но-гою на мій батьківський ґрунт, то голову йому розвалю. Мені кримінал, а йому смерть. Уже сього не буде, щоб перекиньчик, ляцький хвіст верховодив надомною. Що Ляхам до моого куточка рідного, до моєї батьківщини?

А в тім здавало ся йому, що ці слова сказав хтось третій. Він лиш чув їх звук. І побачив себе далеко від того розбою, десь там, де є спокій, де люди жijуть правдою, де боже право горою... Таку сторону побачив оком душі і заспокоїв ся... Зпала з нього журба, звалив ся камінь із груди.

VII.

Вже від тижня не видко сонця на небі. Богот мок на осіннім дощі, а глиновата земля в його кітлині розмакалась як сухар у мисці. Село плавало вже в калабанях, хатки грузли щораз вище в розкалі, а Іванова кузня вже така сама, як грязь.

Іван сидів у ній, товк ся як звір у клітці. Тонка стріха перепускала воду як сито і вже лиш на пальовиску був сухий куток. — Коли вітер на силу розтворив двері, тоді падав у кузню заморочений съвіт і показувались промоклі до стержня, покорчені дерева, що безвідрядно страждали на студіни, лише час до часу під ударом дикого вітру, в спазмах ревіли зловіщим, конаючим шумом... Сірі хмарички бовваніли і раз звисали над землею, раз товкли себе туловисками, то знов гадюками обкручувалися коло горбів на Боготі, а коли

його відслонили, знов чіпляв ся верха туман і не було просвіту у вселенній.

Дощ цяпав, ляпав, сік правильно й без упину — серце вмлівало; плюскіт то слаб то змагав ся, та не вгавав; ранком, у полуднє, у вечір, днем і вночі, на вчора, вчора, нині і завтра буде — зелізна воля топилася; той дощ і дощ і дощ — душа умирала.

Аж семої ночі прийшов параліз. Скоро місяць гулькнув над провалем, уже поглядали балки мертвими очима, склистим, тонким ледом, уже ціла кітлина Богота лежала як колода.

Іван згубив ся; погубив ті гадки, що їх думав у хаті та над руїною. До кузні загнав його страх. З під звалищ хати вилазив якийсь довгий ствір дикого виду, повзав до Івана, дихав на нього зимним віддихом і брав за карк. „Я твій куратор“ скреготів голосом лейтенанта, а Іван минав ся з переляку. Аж у кузни, підперши двері, знайшов захист і супокій, але наче в яму цілий упав — гадки його відбігли. Шукав їх, та не міг знайти. Розкотили ся. Як напружив жили, то в голові стискало, по всіх кістках ходила студінь. Ломали ся зусиля, ні один промінь не впав у кузню, а руки дубіли, ноги дубіли, очі висаджувало. А так треба, так доконче треба було вийти з грязюки, лишити за собою страшну, темну ніч і дні кровавої наруги, кривди.

Аж семої ночі на пальовиску було під ним горячо, бо міх димав на вугле, відтак ковало дало із себе голос чистий, дзвінкий. Відтак ходив по кузні той стук, той ритм, що на його звук Іванова рука шукала молота. Так ніби його батько, ніби молода якась, білява дівчина,

кувала і викувала спису триюдну, засадила на деревце і казала йому втікати з тої біди, казала йти за своїм слідом...

Коли витягнув руки і мав іти, нічого не було чути і нікого не було видко ; крізь малу щілину над пальтовиском свистів вітер, а ковало було зимне... — але він чув, що хтось по кузни перевинувся так як вітер тягне від щілини до дверей.

Двері були легко відхилені, за порогом ховстів вітер, а місячне сьвітло клало тіни від заходу на схід. Було тихо, погідно і ясно. Іван чув, що хтось ясний пішов від нього так як клало ся сьвітло по місячних лугах, чув, що за тою силою лишили ся сліди від порога через огорod, через лани і супокійно глянув туди. Окинув оком горб, ліс і гори, а там побачив велику ясність на краю обрія. Сяєво грало на небі. Нагло покотила ся в низ провідна зівізда, а в її сяєві замаяла тиха, тепла країна, де нема кривди й розбою...

Іван пішов у кузню, там сон його звалив, але ще далеко було до дня, як він ходив по обійтю.

Осінній ранок поволі прокинувся і зараз розбліював темний сумрак над високими горами, що бовваніли довгим рядом у півкруг, а поки сірий сьвіт ізсунувся в низ, поки ясні тони спили і покотили ся долі понад річку, вже над горою розіпнявся багровий облак. На сім тлі відзначився різко профіль Козорога, а як небавом виринуло сонце, відслонило всю грозу нараз.

І Козоріг і сумні горби й запустілі ниви запорошені сріблистим, блискучим приморозком і безлистий ліс застиглий — усе гляділо

на Івана грізно, непривітно. Ліс не шумів, лише клапав мов великий птах дзюбом і тим беззвуком грозив Іванови; підірваний туман із надочерету сунув ся просто на нього попри високі тополі, але найгрізніше шкірив до нього знад кузні свої чорні зуби розвалений комин без дашка і сливе без тинку.

А Іван стояв високий і рівний, тільки в самих плечех уже переломаний. Цупке зимно, зрадливий мороз, виринаючи з ясного, склистого повітря, прошибав його вязи, пронизував жижки, а на нім за всю теплу одежду обвис лише довгий, битий кафтан і доторкався підвінених шкапових холяв.

В правій руці у нього блиснув проти сонця топір, але в очах грізніше блиснув завяток і міць. Вона й обляла його обличе, заповнила поперечну морщину на лобі і затиснула губи. Та поволи той блиск енергії топився, сплив на щоки слізовою, а зпід підвалини висинув ся Род, схопив Івана за плечі і потряс ним мов вітер деревиною. Ще хвилю стояв і чув, як у середині у нього щось рветься і ломить ся. Пропасниця телепала ним, а далі кинула сокирою до землі з усею силою. Тоді Іван побіг у кузню, повалив ся на землю і став сивою головою товкти до пальовиска.

Ані один стогін із горла, ані зойк із серця, ані одно слово з грудей не вирвалося йому. Щіла кузня була повна болю і смутку, аж темніла, аж не було чим відітхнути; але ніщо не розривало камінної тиші, ніяка скарга ані жалість, лише той глухий стук головою до пальовиска...

А нагло схопив ся Іван на рівні ноги, побіг на двір, схопив сокиру в руки і став

рубати сволок над зрубом у правім углі. Навіть не питав себе, чому так робить, лише квапився. Нараз опали руки, сили йому не стало і зняв його страх: коло сволока зарисувала ся стіна, трісла, отворила ся чорна челюсть, а з челюсти висунула скривлене лице з розбільними очима Рожаниця. Іван відскочив, але побіг таки до другого угла і далі гатив. В тій кузні були заперті його вороги: війт, зять, Яблонський, інспектор і сей дивний воріг, що не мав людського лица, всі там були.

З ненавистю, з завзятем, із силою і лютістю бурив і збурив кузню. Давно вже так працював, ішо перед своїми клопотами, коли було збереться роботи за довгий час, а мус належне охоти до праці і сили до рук.

І Козоріг і ліс не переставали грозити. Зза білого облака грізно гляділо залуплене око сонця, зпід звалищ кузні доходив Івана наче сик змії, але гордий Іван сьміло споглянув на обморок, твердо ходив.

Уже мав виступати. Вже рушився. І тоді нагло помяк. Невиплаканий плач затряс його грудьми, кроваві слози впали гранею на серце, із серця закапала кров, а туск розривав його.

Пішов по своїм огороді і вже не міг виступити за межу. Стара липа тяжила його хлопяtem і наповідала йому тепер, як він тут ігрався, а тепер усе покидає.

Ноги прикипіли до землі, так що не міг іти дальше. Став і розгадав цьвіт своїх сил... Розсипалися вони скрізь, як той цьвіт, що цвіте літом, а під зиму вяне, опадає. Розсипалися ся, ходили хильцем понад землю, в сонці не глянули, а крила їм відтято.

І плуги поломали ся і борони позубилися, а твоя сила пішла не знати куди. Чи сплила хоч у землю та виросла могучим високим деревом, щоб хоч давало химородъ та холод сим робітним людям, що палять ся на сонці та в поті купають ся?...

Здивиув плечима, подав ся, щоб винести останки тих сил, але почув по заду шелест, а голос дзвону линув із далека. Чув за плечима гамір таҳ, що рік тому робили віче у нього. Стасюк мов пророк виступив наперед тай промовляв так, що від його слів на вялім галузю цвіти зацвітали, сонце над усіми сяло і шахи співали пісню щастя... Чув іх гамір Іван, чує Стасюків голос: „Обертайте, Іване!“...

Обертає лице до подвіря, а хати нема, а з кузні валяють ся звалища, а тут біля нього в ямі сидить запита донька з онуками гей вовчиця з вовченятами. Тоді холодна, болюча правда показала його руїну, сильне безправство зареготало ся і він здрігнув ся.

Взяв торбу, взяв палицю заковану списою, взяв у платок землії грудку, натиснув кучму, перехрестив ся тай побіг очима по своїй дорозі. Вела вона через річку, поперек дикої яруги, вибігала на скалисті горби, вела через високий Богот, через Медобори. Проста дорога як промінь, тяжка, невбита, ніхто по ній не ходив... Іванова думка не пішла по ній, лиш соколині очі по ній бігли, лиш очі самі.

А Іван чув, що піде по ній ногами і житем, чув, що се його дорога.

Провал розширив ся на Іванових очах, а Богот підніс ся високо, підніс ся під саму хмару, станув непрохідною стіною.

Але за горою, але за рікою, за горами,
за ріками є краї, є землі; є зелень, съвітло,
воля, нема кривди, є правда.

Правда, котрої шукаємо.

Подув ще вітер, залунали якісь погрози,
і ще сумнійший і вже страшний стояв перед
Іваном Богот і зі скали котило ся каміне
з гуком.

Іван — пішов просто.

